บทนำ ๔๐-๔๕

ปัฏฐานเป็นคัมภีร์ที่ ๗ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งมีทั้งหมด ๗ คัมภีร์ คือ (๑) ธัมมสังคณี (๒) วิภังค์ (๓) ธาตุกถา (๔) ปุคคลบัญญัติ (๕) กถาวัตถุ (๖) ยมก (๗) ปัฏฐาน พระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงครั้งแรก ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อโปรดพระพุทธมารดา คือพระนางสิริมหามายา ซึ่ง ไปบังเกิดเป็นเทพบุตรนามว่า สันดุสิต สถิต ณ สวรรค์ชั้นดุสิต ทรงแสดงทั้งกลางวัน และกลางคืนติดต่อกันโดยมิทรงหยุดพักเลยตลอด ๓ เดือน (ของมนุษยโลก) (อภิ.อ. ๑/๘๓, วิสุทฺธิ. ๒/๒๑)

ความสำคัญของปัฏฐาน

พระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาติดต่อกันตลอด ๗ วัน ในสัปดาห์ที่ ๔ หลังจากตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ ควงต้นพระศรีมหาโพธิ สถานที่ที่ประทับนั่งพิจารณามีชื่อต่อมาว่า รัตนฆรเจดีย์ (บางแห่งว่า สัตตรัตนฆรเจดีย์) ทั้งนี้เพื่อเป็นอนุสรณ์ว่าเป็นสถานที่ที่ทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ (อภิ.อ. ๑/๘๒, ขุ.ชา.อ. ๑/๑๑๔)

พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวถึงความสำคัญของคัมภีร์ปัฏฐาน ว่า นับแต่วันตรัสรู้จนถึงขณะทรงพิจารณาทบทวนพระอภิธรรม ๖ คัมภีร์แรก พระฉัพพรรณรังสีมิได้แผ่ประกายออกมาจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาคเลย แต่พอทรงพิจารณาถึงปัฏฐาน หรือที่ท่านเรียกว่ามหาปกรณ์ พระฉัพพรรณรังสีก็แผ่ประกายออกมา คงเป็นเพราะในปัฏฐานมีนัยกว้างใหญ่ไพศาลดุจห้วงน้ำในมหา-สมุทร ดังที่ท่านเรียกว่า “นัยสาคร? ซึ่งเป็นที่ที่พระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคได้โอกาสสำแดงพลังออกมาได้อย่างเต็มที่ เช่นเดียวกับ “ชลสาคร? คือ ห้วงน้ำในมหาสมุทรลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ เป็นที่ที่ปลาใหญ่ชื่อติมิระและปิงคละได้ โอกาสสำแดงพลังแหวกว่ายเล่นน้ำได้อย่างเต็มที่ การสำแดงพลังของพระสัพพัญ-ญุตญาณนี้เองเป็นเหตุให้พระฉัพพรรณรังสีแผ่ประกายออกมา (อภิ.อ. ๑/๑๒-๑๕)

ด้วยเหตุนี้จึงถือได้ว่า คัมภีร์ปัฏฐานเกิดจากอานุภาพของพระสัพพัญญุตญาณ และเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณโดยเฉพาะ จึงมีนัยและอรรถลุ่มลึกยิ่งกว่าคัมภีร์

ใด ๆ ในพระไตรปิฎก ยากที่บุคคลใดจะสามารถหยั่งถึงได้ทั่วถ้วน โบราณาจารย์จึงเรียกคัมภีร์นี้ว่า อนันตนยสมันตปัฏฐานมหาปกรณ์ (มหาคัมภีร์ปัฏฐานอันกว้างใหญ่ไพศาลรายล้อมด้วยนัยเป็นอนันต์ - อภิ.อ. ๓/๕๗๓)

ความหมายของปัฏฐาน

คำว่า ปัฏฐาน แปลว่า การเริ่มตั้ง, การเริ่มต้น, จุดตั้งต้น, แหล่ง, เหตุ แต่ในที่นี้เป็นชื่อคัมภีร์ซึ่งมีความหมาย ๓ นัย คือ

๑. ที่ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า แสดงปัจจัยโดยประการต่าง ๆ (เกนฏฺเ?น ปฏฺ?านนฺติ นานปฺปการปจฺจยฏฺเ?น) คือเป็นปกรณ์ที่พระผู้มีพระภาคทรงนำปัจจัยต่าง ๆ มาแสดงรวมไว้โดยพิสดาร

๒. ที่ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า จำแนกสภาวธรรมด้วยปัจจัยต่าง ๆ (เกนฏฺเ?น ปฏฺ?านนฺติ วิภชนฏฺเ?น) คือเป็นปกรณ์ที่ทรงนำสภาวธรรมต่าง ๆ เช่น กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม ซึ่งรวมเรียกว่า กุสลติกะ มาจำแนกตามประเภทของปัจจัย

๓. ที่ชื่อว่าปัฏฐาน เพราะอรรถว่า เป็นที่ดำเนินไปแห่งพระสัพพัญญุตญาณ (เกนฏฺเ?น ปฏฺ?านนฺติ ปฏฺ?ิตฏฺเ?น) คือเป็นพระธรรมเทศนาที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งพระสัพพัญญุตญาณและเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ โดยเฉพาะ (อภิ.อ. ๓/๓๙๓)

รวมความว่า ปัฏฐาน เป็นคัมภีร์ที่พระผู้มีพระภาคทรงนำสภาวธรรมที่เป็นจุดตั้งต้นคือปัจจัยจำนวน ๒๔ ชนิดมาอธิบายให้เห็นสัตติ หรือความสามารถ และหน้าที่ของแต่ละชนิด แล้วทรงนำสภาวธรรมที่เป็นมาติกาจำนวน ๑๒๒ หมวด ซึ่งเป็นอภิธรรมมาติกาจากคัมภีร์ธัมมสังคณีมาจำแนกด้วยปัจจัยเหล่านี้ เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน

ปัฏฐานกับปฏิจจสมุปบาท

พระธรรมเทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันนั้นจำแนกเป็น ๒ นัย คือ

๑. ปฏิจจสมุปปาทนัย

๒. ปัฏฐานนัย

พระธรรมเทศนาปฏิจจสมุปปาทนัย ทรงมุ่งแสดงให้เห็นว่า เมื่อมีเหตุอย่างนี้แล้ว จะมีผลอะไรตามมา ทั้งสายเกิดและสายดับ นอกจากนั้น ยังทรงเน้นว่า สภาวธรรมที่เป็นเหตุกลับเป็นสภาวธรรมที่เป็นผลได้ และสภาวธรรมที่เป็นผลก็กลับเป็นสภาวธรรมที่เป็นเหตุได้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น

อวิชชาเป็นปัจจัยให้สังขารเกิด สังขารเป็นปัจจัยให้วิญญาณเกิด

ในทางกลับกัน วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้สังขารเกิด สังขารก็เป็นปัจจัยให้อวิชชาเกิดได้

ส่วนในปัฏฐานนัย ทรงอธิบายอำนาจหรือความสามารถเฉพาะของปัจจัยแต่ละชนิดไว้โดยพิสดาร (อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘)

การจัดแบ่งคัมภีร์ปัฏฐาน

คัมภีร์ปัฏฐานแบ่งเป็น ๖ ภาค ภาคละ ๑ เล่ม คือ เล่มที่ ๔๐ – ๔๕ ซึ่งเป็นชุดสุดท้ายของพระไตรปิฎก ทั้ง ๖ ภาคว่าด้วยปัฏฐานต่าง ๆ รวม ๒๔ ปัฏฐาน ดังนี้

ภาคที่ ๑ (เล่มที่ ๔๐) ว่าด้วยอารัมภกถา คือ ปัจจยุทเทส (การแสดงปัจจัย ๒๔ ชนิดโดยสังเขป) และปัจจยนิทเทส (การจำแนกปัจจัย ๒๔ ชนิดโดย พิสดารพอสมควร) เป็นการปูพื้นฐานในเบื้องต้นแล้วเข้าสู่เนื้อหา คือ ธัมมานุโลมติกปัฏฐานตอนต้น

ภาคที่ ๒ (เล่มที่ ๔๑) ว่าด้วยธัมมานุโลมติกปัฏฐาน ตอนปลาย

ธัมมานุโลมติกปัฏฐานนี้เป็นปัฏฐานที่ ๑ พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายความเป็นปัจจัย แก่กันแห่งหมวดธรรมแม่บทหมวดละ ๓ ข้อที่เรียกว่า ติกมาติกา จำนวน ๒๒ ติกะ มีกุสลติกะเป็นติกะ

แรก ซึ่งดำเนินไปตามวาระต่าง ๆ ๗ วาระ มีปฏิจจวารเป็นวาระ แรก ตามอำนาจของปัจจัยแต่ละชนิดทั้ง ๒๔ ชนิด มีเหตุปัจจัยเป็นปัจจัยแรก เช่น กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

ภาคที่ ๓ - ๔ (เล่มที่ ๔๒ - ๔๓) ว่าด้วยธัมมานุโลมทุกปัฏฐาน เป็นปัฏฐานที่ ๒ ที่พระผู้มีพระภาคทรงอธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งหมวดธรรมแม่บทหมวดละ ๒ ข้อที่เรียกว่า ทุกมาติกา จำนวน ๑๐๐ ทุกะ มีเหตุทุกะเป็นทุกะแรก โดยดำเนินไปตามวาระและปัจจัย เหมือนธัมมานุโลมติกปัฏฐาน

ภาคที่ ๕ (เล่มที่ ๔๔) ว่าด้วยปัฏฐานที่ ๓ - ๖ เกิดจากการนำปัฏฐานที่ ๑ กับที่ ๒ มาแสดงร่วมกันแบบสลับไปมาและแสดงร่วมกันเอง คือ

(๓) ธัมมานุโลมทุกติกปัฏฐาน (๔) ธัมมานุโลมติกทุกปัฏฐาน (๕) ธัมมานุโลม-ติกติกปัฏฐาน (๖) ธัมมานุโลมทุกทุกปัฏฐาน (ทั้ง ๖ ปัฏฐานนี้เรียกว่าฝ่ายอนุโลมนัย คือ นัยที่ไม่มีการปฏิเสธ)

ภาคที่ ๖ (เล่มที่ ๔๕) ว่าด้วยปัฏฐานที่ ๗ - ๒๔ คือ (๗) ธัมมปัจจนียติกปัฏฐาน (๘) ธัมมปัจจนียทุกปัฏฐาน (๙) ธัมมปัจจนียทุกติกปัฏฐาน (๑๐) ธัมมปัจจนียติกทุกปัฏฐาน (๑๑) ธัมมปัจจนียติกติกปัฏฐาน (๑๒) ธัมมปัจจนียทุกทุกปัฏฐาน ทั้ง ๖ ปัฏฐานนี้เรียกว่า ฝ่ายปัจจนียนัย คือ นัยที่มีการปฏิเสธทั้งกัมมบทและกัตตุบท เช่น นกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ นกุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่ไม่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่ไม่เป็นกุศลเกิด ขึ้นเพราะเหตุปัจจัย (๑๓) ธัมมานุโลมปัจจนียติกปัฏฐาน (๑๔) ธัมมานุโลปัจจนีย- ทุกปัฏฐาน (๑๕) ธัมมานุโลมปัจจนียทุกติกปัฏฐาน (๑๖) ธัมมานุโลมปัจจนียติกทุกปัฏฐาน (๑๗) ธัมมานุโลมปัจจนียติกติกปัฏฐาน (๑๘) ธัมมานุโลมปัจจนีย-ทุกทุกปัฏฐาน ทั้ง ๖ ปัฏฐานนี้เกิดจากนำฝ่ายปัจจนียนัยมาผสมกับฝ่ายอนุโลมนัย (๑๙) ธัมมปัจจนียานุโลมติกปัฏฐาน (๒๐) ธัมมปัจจนียานุโลมทุกปัฏฐาน (๒๑) ธัมมปัจจนียานุโลมทุกติกปัฏฐาน (๒๒) ธัมมปัจจนียานุโลมติกทุกปัฏฐาน (๒๓) ธัมมปัจจนียานุโลมติกติกปัฏฐาน (๒๔) ธัมมปัจจนียานุโลมทุกทุกปัฏฐาน

ทั้ง ๖ ปัฏฐานนี้เกิดจากนำฝ่ายอนุโลมนัยมาผสมกับฝ่ายปัจจนียนัย

โครงสร้างของปัฏฐาน

เมื่อมองภาพรวมของปัฏฐานทั้ง ๖ ภาค ดังกล่าวข้างต้น จะเห็นโครงสร้างของปัฏฐานดังนี้

๑. อารัมภกถา

อารัมภกถา ได้แก่ ส่วนที่เรียกว่า มาติกานิกเขปวาร หรือ ปัจจยวิภังควาร คือส่วนที่ทรงแสดงปัจจัยโดยสังเขป แบ่งออกเป็น ๒ นัย คือ

ก. ปัจจยุทเทส ได้แก่ นัยที่ทรงแสดงปัจจัยโดยระบุเพียงชื่อของปัจจัยแต่ละชนิด คือ

๑. เหตุปัจจัย ๒. อารัมมณปัจจัย

๓. อธิปติปัจจัย ๔. อนันตรปัจจัย
๕. สมนันตรปัจจัย ๖. สหชาตปัจจัย
๗. อัญญมัญญปัจจัย ๘. นิสสยปัจจัย
๙. อุปนิสสยปัจจัย ๑๐. ปุเรชาตปัจจัย
๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย ๑๒. อาเสวนปัจจัย
๑๓. กัมมปัจจัย ๑๔. วิปากปัจจัย
๑๕. อาหารปัจจัย ๑๖. อินทรียปัจจัย
๑๗. ฌานปัจจัย ๑๘. มัคคปัจจัย
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย ๒๐. วิปปยุตตปัจจัย
๒๑. อัตถิปัจจัย ๒๒. นัตถิปัจจัย
๒๓. วิคตปัจจัย ๒๔. อวิคตปัจจัย

ข. ปัจจยนิทเทส ได้แก่ นัยที่ทรงจำแนกปัจจัย (เหตุ) ปัจจยุปบัน (ผล) และปัจจยสัตติ (อำนาจหรือความสามารถของปัจจัยแต่ละชนิดที่เข้าช่วยอุปการะเกื้อกูลให้สภาวธรรมอื่น ๆ สามารถดำรงอยู่ได้ หรือสามารถเกิดขึ้นได้) เช่น

เหตุปจฺจโยติ เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานำ ธมฺมานำ ตำสมุฏฺ?านานญฺจ รูปานำ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย.

เหตุปัจจัย ได้แก่ เหตุ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่สัมปยุตกับเหตุและรูปที่มีสภาวธรรมอันสัมปยุตกับเหตุนั้นเป็นสมุฏฐานโดยเหตุปัจจัย

อารมฺมณปจฺจโยติ รูปายตนำ จกฺขุวิญฺาณธาตุยา ตำสมฺปยุตฺตกานญฺจ
ธมฺมานำ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย ฯเปฯ
อารัมมณปัจจัย ได้แก่ รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและ
สภาวธรรมอันสัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยอารัมมณปัจจัย ฯลฯ

๒. องค์ประกอบที่เป็นเนื้อหาของปัฏฐาน

องค์ประกอบที่เป็นเนื้อหาสาระของปัฏฐานแต่ละปัฏฐาน ได้แก่ ติกมาติกา ๒๒ หมวด และทุกมาติกา ๑๐๐ หมวด ของคัมภีร์ธัมมสังคณี เฉพาะที่เป็น อภิธรรมมาติกา

ติกมาติกา คือ หมวดธรรมแม่บท หมวดละ ๓ ข้อ เช่น กุสลติกะ (หมวด สามว่าด้วยกุศลธรรม เป็นต้น) ได้แก่ กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม เวทนาติกะ (หมวดสามแห่งเวทนา) ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขม-สุขเวทนา

ส่วนทุกมาติกา คือ หมวดธรรมแม่บท หมวดละ ๒ ข้อ เช่น เหตุทุกะ (หมวด สองแห่งเหตุ) ได้แก่ เหตุธรรม (สภาวธรรมที่เป็นเหตุ) และนเหตุธรรม (สภาวธรรม ที่ไม่เป็นเหตุ) สเหตุกทุกะ (หมวดสองแห่งสเหตุกธรรม) ได้แก่ สเหตุกธรรม (สภาว-ธรรมที่มีเหตุ) และอเหตุกธรรม (สภาวธรรมที่ไม่มีเหตุ)

หมวดธรรมแม่บทดังกล่าวใช้เป็นเครื่องกำหนดชื่อของปัฏฐาน ๖ หมวด ดังนี้

๑. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยยึดติกมาติกาเป็นหลัก เรียกว่า ติกปัฏฐาน เช่น สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้บ้างไหม

๒. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยยึดทุกมาติกาเป็นหลัก เรียกว่า ทุกปัฏฐาน เช่น สิยา เหตุ ธมฺมำ ปฏิจฺจ เหตุ ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา :

สภาวธรรมที่เป็นเหตุอาศัยสภาวธรรมที่เป็นเหตุพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้บ้างไหม

๓. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยนำทุกมาติกามารวมเข้าในติกมาติกา เรียกว่า

ทุกติกปัฏฐาน เช่น สิยา เหตุ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นเหตุพึงเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๔. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยนำติกมาติกามารวมเข้าในทุกมาติกา เรียกว่า

ติกทุกปัฏฐาน เช่น สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ เหตุ ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นเหตุอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๕. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยนำติกมาติกามารวมเข้าในติกมาติกาด้วยกัน เรียก

ว่า ติกติกปัฏฐาน เช่น สิยา กุสลำ สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตำ ธมฺมำ

ปฏิจฺจ กุสโล สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺโต ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งสัมปยุตกับสุขเวทนาอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งสัมปยุตกับสุขเวทนาพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๖. ปัฏฐานที่ทรงแสดงโดยนำทุกมาติกามารวมเข้าในทุกมาติกาด้วยกัน เรียก ว่า ทุกทุกปัฏฐาน เช่น สิยา เหตุ สเหตุกำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ เหตุ

สเหตุโก ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นเหตุซึ่งมีเหตุอาศัยสภาวธรรมที่เป็นเหตุซึ่งมีเหตุพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๓. วิธีการของปัฏฐาน

วิธีดำเนินการของแต่ละปัฏฐาน ประกอบด้วย (๑) นัย ๔ นัย (๒) วาระ ๗ วาระ (๓) วาระ(ของปัจจยสัตติ) ๔ วาระ

นัย ๔ นัย เป็นที่มาของปัฏฐาน ๒๔

พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกปัฏฐาน ๖ หมวด ข้างต้นด้วยนัย ๔ นัยตามลำดับ จึงได้ปัฏฐาน ๒๔ นัย ๔ นัย คือ

๑. ธัมมานุโลมนัย นัยที่ทรงแสดงหมวดธรรมแม่บทโดยอนุโลม คือ ไม่มีการปฏิเสธด้วย นนิบาต เช่น กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม

อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศล เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

๒. ธัมมปัจจนียนัย นัยที่ทรงแสดงหมวดธรรมแม่บทโดยปัจจนียะหรือ

ปัจจนีกะ คือ มีการปฏิเสธหมวดธรรมนั้น ๆ ด้วย นนิบาต ทั้งบทประธานของประโยคที่เรียกว่า กัตตุบท และบทกรรมของประโยคที่เรียก

ว่า กัมมบท เช่น นกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ นกุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ

เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่ไม่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่ไม่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

๓. ธัมมานุโลมปัจจนียนัย นัยที่ทรงแสดงหมวดธรรมแม่บทร่วมกันระหว่างอนุโลมนัยกับปัจจนียนัย โดยกัมมบทเป็น อนุโลมนัย กัตตุบทเป็น

ปัจจนียนัย จึงมีการปฏิเสธเฉพาะที่กัตตุบท เช่น กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ

นกุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่ไม่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

๔. ธัมมปัจจนียานุโลมนัย นัยที่ทรงแสดงหมวดธรรมแม่บทร่วมกันระหว่างปัจจนียนัยกับอนุโลมนัย โดยกัตตุบทเป็นอนุโลมนัย และกัมมบทเป็นปัจจนียนัย จึงมีการปฏิเสธที่กัมมบท เช่น นกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ

กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัย

สภาวธรรมที่ไม่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

ทรงนำนัยทั้ง ๔ นัยนี้มาจำแนกปัฏฐาน ๖ หมวด หมวดละ ๔ นัย ตาม

ลำดับ ดังนี้

ติกปัฏฐาน ๔ นัย เป็นติกปัฏฐาน ๔ หมวด คือ

๑. ธัมมานุโลมติกปัฏฐาน

๒. ธัมมปัจจนียติกปัฏฐาน

๓. ธัมมานุโลมปัจจนียติกปัฏฐาน

๔. ธัมมปัจจนียานุโลมติกปัฏฐาน

ทุกปัฏฐาน ๔ นัย เป็นทุกปัฏฐาน ๔ หมวด คือ

๑. ธัมมานุโลมทุกปัฏฐาน

๒. ธัมมปัจจนียทุกปัฏฐาน

๓. ธัมมานุโลมปัจจนียทุกปัฏฐาน

๔. ธัมมปัจจนียานุโลมทุกปัฏฐาน

ทุกติกปัฏฐาน ๔ นัย เป็นทุกติกปัฏฐาน ๔ หมวด คือ

๑. ธัมมานุโลมทุกติกปัฏฐาน

๒. ธัมมปัจจนียทุกติกปัฏฐาน

๓. ธัมมานุโลมปัจจนียทุกติกปัฏฐาน

๔. ธัมมปัจจนียานุโลมทุกติกปัฏฐาน

ติกทุกปัฏฐาน ๔ นัย เป็นติกทุกปัฏฐาน ๔ หมวด คือ

๑. ธัมมานุโลมติกทุกปัฏฐาน

๒. ธัมมปัจจนียติกทุกปัฏฐาน

๓. ธัมมานุโลมปัจจนียติกทุกปัฏฐาน

๔. ธัมมปัจจนียานุโลมติกทุกปัฏฐาน

ติกติกปัฏฐาน ๔ นัย เป็นติกติกปัฏฐาน ๔ หมวด คือ

๑. ธัมมานุโลมติกติกปัฏฐาน

๒. ธัมมปัจจนียติกติกปัฏฐาน

๓. ธัมมานุโลมปัจจนียติกติกปัฏฐาน

๔. ธัมมปัจจนียานุโลมติกติกปัฏฐาน

ทุกทุกปัฏฐาน ๔ นัย เป็นทุกทุกปัฏฐาน ๔ หมวด คือ

๑. ธัมมานุโลมทุกทุกปัฏฐาน

๒. ธัมมปัจจนียทุกทุกปัฏฐาน

๓. ธัมมานุโลมปัจจนียทุกทุกปัฏฐาน

๔. ธัมมปัจจนียานุโลมทุกทุกปัฏฐาน

วาระ ๗ วาระ คือ

๑. ปฏิจจวาร วาระที่ทรงยกสภาวธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลกันขึ้นแสดงโดยใช้ คำว่า “ปฏิจฺจ (อาศัย)? เช่น กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้น

เพราะเหตุปัจจัย

๒. สหชาตวาร วาระที่ทรงยกสภาวธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลกันขึ้นแสดงโดยใช้คำว่า “สหชาต (เกิดร่วมกับ)? เช่น กุสลํ ธมฺมํ สหชาโต กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดร่วมกับสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

๓. ปัจจยวาร วาระที่ทรงยกสภาวธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลกันขึ้นแสดงโดยใช้คำว่า “ปจฺจย (ทำให้เป็นปัจจัย)? เช่น กุสลํ ธมฺมํ ปจฺจยา กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลทำสภาวธรรมที่เป็นกุศลให้เป็นปัจจัยเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

๔. นิสสยวาร วาระที่ทรงยกสภาวธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลกันขึ้นแสดงโดยใช้คำว่า “นิสฺสาย (อิงอาศัย)? เช่น กุสลํ ธมฺมํ นิสฺสาย กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอิงอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

๕. สังสัฏฐวาร วาระที่ทรงยกสภาวธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลกันขึ้นแสดงโดยใช้คำว่า “สํสฏฺ? (ระคนกับ)? เช่น กุสลํ ธมฺมํ สํสฏฺโ? กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลระคนกับสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

๖. สัมปยุตตวาร วาระที่ทรงยกสภาวธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลกันขึ้นแสดง

โดยใช้คำว่า “สมฺปยุตฺต (สัมปยุต)? เช่น กุสลำ ธมฺมำ สมฺปยุตฺโต กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลสัมปยุตกับ

สภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

๗. ปัญหาวาร วาระที่ทรงยกปัญหา ๔๙ ข้อในปุจฉาวารขึ้นแสดง เช่น

กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส ธมฺมสฺส เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย : สภาวธรรมที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นกุศลโดยเหตุปัจจัย

ในวาระที่ ๑ - ๖ มีบทที่แสดงองค์ธรรม ๒ บท คือ

๑. กัมมบท (บทที่เป็นกรรมหรือกรรมการกในประโยค คือ กุสลำ ธมฺมำ ในตัวอย่างข้างต้น) แสดงถึงปัจจยธรรม (องค์ธรรมที่เป็นส่วนปัจจัยหรือเหตุ)

๒. กัตตุบท (บทที่เป็นประธานหรือกัตตุการกในประโยค คือ กุสโล ธมฺโม ในตัวอย่างข้างต้น) แสดงถึงปัจจยุปปันนธรรม (องค์ธรรมที่เป็นส่วนผล)

ส่วนในปัญหาวารมีบทที่แสดงองค์ธรรม ๒ บทต่างออกไป คือ

๑. กัตตุบท แสดงถึงปัจจยธรรม

๒. สัมปทานบท (บทที่เป็นสัมปทานการกในประโยค คือ กุสลสฺส ธมฺมสฺส ในตัวอย่างข้างต้น) แสดงถึงปัจจยุปปันนธรรม

กล่าวอีกนัยหนึ่ง ในวาระที่ ๑-๖ ทรงยกสภาวธรรมที่เป็นผล (ปัจจยุปปันน-ธรรม) ขึ้นแสดงเป็นประธาน (กัตตุบท) เพื่อแสดงว่า ผลนั้น ๆ เกิดจากเหตุหรือปัจจัยอะไร ส่วนในปัญหาวารทรงยกสภาวธรรมที่เป็นเหตุขึ้นแสดงเป็นประธาน เพื่อแสดงว่าเหตุนั้น ๆ ให้เกิดผลอะไรบ้าง

วาระแห่งปัจจยสัตติ ๔ วาระ คือ

๑. ปัจจยานุโลมวาร วาระว่าด้วยปัจจัยฝ่ายอนุโลมที่ไม่มีการปฏิเสธ เช่น

สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้บ้างไหม

๒. ปัจจยปัจจนียวาร วาระว่าด้วยปัจจัยฝ่ายปัจจนียะหรือปัจจนีกะที่มีการปฏิเสธ เช่น สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย

นเหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะนเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๓. ปัจจยานุโลมปัจจนียวาร วาระว่าด้วยปัจจัยฝ่ายอนุโลมผสมกับฝ่าย

ปัจจนีกะ เช่น สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย

นเหตุปจฺจยา นอารมฺมณปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรม ที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะนเหตุปัจจัย เพราะนอารัมมณปัจจัยได้บ้างไหม

๔. ปัจจยปัจจนียานุโลมวาร วาระว่าด้วยปัจจัยฝ่ายปัจจนีกะผสมกับฝ่ายอนุโลม เช่น สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย

นเหตุปจฺจยา อารมฺมณปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรม ที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะนเหตุปัจจัย เพราะอารัมมณปัจจัยได้บ้างไหม

อนึ่ง ควรทราบว่า การยกปัจจัยขึ้นอ้างนี้ เริ่มยกทีละ ๑ ปัจจัย (ที่เรียกว่า เอกมูลกะ) ดังตัวอย่างข้างต้น ต่อไปยกทีละ ๒ ปัจจัย (ทุมูลกะ) ๓ ปัจจัย (ติมูลกะ) ๔ ปัจจัย (จตุมูลกะ) ๕ ปัจจัย (ปัญจมูลกะ) และทั้งหมด (สัพพมูลกะ) แล้วแต่กรณี

นั้น ๆ

เมื่อนำส่วนต่าง ๆ ของโครงสร้างดังกล่าวมาสร้างเป็นประโยคบาลี เพื่อแสดงปัฏฐานต่าง ๆ จะได้ประโยคบาลีที่มีองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ

๑. ปัจจยธรรม คือ สภาวธรรมที่เป็นส่วนปัจจัยหรือเหตุ

๒. ปัจจยุปปันนธรรม คือ สภาวธรรมที่เป็นส่วนผล

๓. ปัจจยสัตติธรรม คือ สภาวธรรมที่เป็นส่วนสัตติของปัจจัย

๔. ปัจจนีกธรรม คือ สภาวธรรมส่วนที่ไม่เป็นปัจจยุปปันนธรรมซึ่งแสดงไว้ด้วยปัจจัยนั้น ๆ

ตัวอย่างประโยคบาลีของธัมมานุโลมติกปัฏฐาน ปฏิจจวาร เหตุปัจจัย มี

ดังนี้

กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็น

กุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

คำว่า กุสลํ ธมฺมํ เป็นคำที่แสดงปัจจยธรรม

คำว่า กุสโล ธมฺโม เป็นคำที่แสดงปัจจยุปปันนธรรม

คำว่า เหตุปจฺจยา เป็นคำที่แสดงปัจจยสัตติธรรม

ส่วนปัจจนีกธรรมในประโยคนี้ ได้แก่ สภาวธรรมอื่น ๆ ที่ไม่เป็น กุสโล ธมฺโม ซึ่งอาจเป็น อกุสโล ธมฺโม หรือ อพฺยากโต ธมฺโม ก็ได้

ลำดับการแสดงปัฏฐาน

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปัฏฐานแต่ละหมวดไปตามลำดับขั้นตอนใหญ่ ๆ ๒ ขั้นตอน คือ (๑) ปุจฉาวาร (๒) วิสัชนาวาร แต่ละวาระประกอบด้วย (๑) มาติกา (๒) นัยแห่งธรรม ๔ นัย (๓) วาระ ๗ วาระ (๔) วาระแห่งปัจจยสัตติ ๔ วาระ ดังกล่าวไว้ในโครงสร้างของปัฏฐาน

๑. ปุจฉาวาร

ปุจฉาวาร คือ วาระที่ทรงแสดงวิธีตั้งคำถาม โดยทรงยกติกมาติกา มี

กุสลติกะ เป็นติกะแรก และทุกมาติกา มีเหตุทุกะเป็นทุกะแรก ขึ้นตั้งเป็นกัมมบท และกัตตุบท เพื่อแสดงความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน ซึ่งมีวาระ ๗ วาระ เช่น ปฏิจจวาร เป็นตัวเชื่อม และอ้างสัตติแห่งปัจจัยแต่ละชนิด มีเหตุปัจจัยเป็นปัจจัยแรก ในฐานะเป็นตัวช่วยอุปการะให้เป็นเช่นนั้น

ตัวอย่างวิธีตั้งคำถาม

ส่วนประกอบของตัวอย่างวิธีตั้งคำถาม

๑. ใช้ ธัมมานุโลมติกปัฏฐาน (ปัฏฐานที่ ๑)

๒. ยก กุสลติกะ (ติกะที่ ๑ ของติกมาติกา) เป็นกัมมบท และกัตตุบท

กุสลติกะ มี ๗ บท คือ

๑. กุสลบท ๒. อกุสลบท

๓. อัพยากตบท ๔. กุสลาพยากตบท

๕. อกุสลาพยากตบท ๖. กุสลากุสลบท

๗. กุสลากุสลาพยากตบท

แต่ในที่นี้จะยกมาแสดงเพียง ๔ บทแรก

๓. แสดงความสัมพันธ์ระหว่างกัมมบทกับกัตตุบทโดยปฏิจจวาร

๔. อ้างเหตุปัจจัยของปัจจยานุโลมวาร สุทธนัยหรือเอกมูลกนัย (ใช้ปัจจัยตัวเดียวตลอด)

คำถามที่ได้จากทรงยกกุสลบทขึ้นตั้งเป็นกัมมบท

๑. สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา

: สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๒. สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา

: สภาวธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๓. สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อพฺยากโต ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๔. สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา

อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากฤต อาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๕. สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลและที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๖. สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อกุสโล จ ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ

เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลอาศัยสภาว-ธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๗. สิยา กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อกุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศล ที่เป็นอกุศล และที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

คำถามที่ได้จากทรงยกอกุสลบทขึ้นตั้งเป็นกัมมบท

๑. สิยา อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา

: สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะ เหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๒. สิยา อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะ

เหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๓. สิยา อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อพฺยากโต ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอกุศลพึงเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๔. สิยา อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา

อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็น

อัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๕. สิยา อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา

อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลและที่เป็น

อัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๖. สิยา อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อกุสโล จ ธมฺมา

อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๗. สิยา อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อกุสโล จ อพฺยากโต จ

ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศล ที่เป็นอกุศล และที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอกุศลพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

คำถามที่ได้จากทรงยกอัพยากตบทขึ้นตั้งเป็นกัมมบท

๑. สิยา อพฺยากตำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย

เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็น

อัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๒. สิยา อพฺยากตำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย

เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็น

อัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๓. สิยา อพฺยากตำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อพฺยากโต ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย

เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๔. สิยา อพฺยากตำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็น

อัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้บ้างไหม

๕. สิยา อพฺยากตำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลและที่เป็น

อัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๖. สิยา อพฺยากตำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อกุสโล จ ธมฺมา

อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๗. สิยา อพฺยากตำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อกุสโล จ อพฺยากโต จ

ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศล ที่เป็น

อกุศล และที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

คำถามที่ได้จากทรงยกกุสลาพยากตบทขึ้นตั้งเป็นกัมมบท

๑. สิยา กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม

อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๒. สิยา กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล ธมฺโม

อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวธรรม ที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๓. สิยา กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อพฺยากโต ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตอาศัย

สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ได้บ้างไหม

๔. สิยา กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๕. สิยา กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล จ อพฺยากโต จ

ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลและที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๖. สิยา กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อกุสโล จ

ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

๗. สิยา กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อกุสโล จ

อพฺยากโต จ ธมฺมา อุปฺปชฺเชยฺยุ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็น

กุศล ที่เป็นอกุศล และที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศล และที่เป็นอัพยากฤตพึงเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยได้บ้างไหม

คำถามข้างต้นที่ยกมาให้เห็นเป็นตัวอย่างนั้นเกิดจากยกกุสลติกะเพียง ๔ บท ขึ้นตั้งเป็นกัมมบท ถ้ายกอีก ๓ บทที่เหลือ คือ อกุสลาพยากตบท กุสลากุสลบท และกุสลากุสลาพยากตบทขึ้นตั้งเป็นกัมมบทตั้งคำถามในทำนองเดียวกับ ๔ บทแรก ก็จะได้คำถามอีก ๓ ชุด ชุดละ ๗ คำถาม รวมทั้ง ๗ ชุด เป็น ๔๙ คำถาม

คำถามทั้ง ๔๙ คำถามนี้เกิดจากอ้างเหตุปัจจัยเท่านั้น ถ้านำปัจจัยอีก ๒๓ ตัว มาอ้างหมุนเวียนกันไปในทำนองเดียวกับเหตุปัจจัย ก็จะได้คำถามอีก ๒๓ ชุด ชุด

ละ ๔๙ คำถาม รวมทั้งหมดเป็น ๑,๑๗๖ คำถาม และจบเอกมูลกนัยหรือสุทธนัย (นัยที่อ้างปัจจัยทีละ ๑ ตัว)

ต่อไปอ้างปัจจัยนัยที่ ๒ คือ ทุมูลกนัย ได้แก่ นัยที่อ้างปัจจัยทีละ ๒ ตัว โดยให้ปัจจัยตัว ๑ เป็นตัวตั้ง ให้ปัจจัยที่เหลือ ๒๓ ตัว เป็นตัวตามทีละตัวจนครบ ๒๓ ตัว เช่น ให้เหตุปัจจัยเป็นตัวตั้งให้อารัมมณปัจจัยเป็นตัวตาม จนครบ ๑ รอบ จบกุสลติกะ ๗ บท ได้คำถาม ๔๙ คำถาม แล้วเปลี่ยนตัวตั้งเป็นอารัมมณปัจจัย ให้เหตุปัจจัยเป็นตัวตาม จนได้ ๑ รอบ ๔๙ คำถาม แล้วเปลี่ยนคู่ใหม่เป็น

อารัมมณปัจจัยกับอธิปติปัจจัย และเปลี่ยนอย่างนี้เรื่อยไปจนครบทั้ง ๒๔ ปัจจัย จนจบทุมูลกนัย ก็ได้คำถามเพิ่มขึ้นรอบละ ๔๙ คำถาม

จากนั้นยกปัจจัยติมูลกนัย (นัยที่อ้างปัจจัยทีละ ๓ ตัว) ขึ้นอ้าง ในทำนองเดียวกับทุมูลกนัย จบแล้วเปลี่ยนเป็นจตุมูลกนัย (นัยที่อ้างปัจจัยทีละ ๔ ตัว) ปัญจมูลกนัย (นัยที่อ้างปัจจัยทีละ ๕ ตัว) และสัพพมูลกนัย (นัยที่อ้างปัจจัยทั้ง

หมด) เหมือนกับทุมูลกนัย ก็จะมีคำถามเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ

เมื่อตั้งคำถามในปัจจยานุโลมวารครบทุกปัจจัยแล้ว ต่อไปก็ตั้งคำถามในปัจจย- ปัจจนียวาร ในปัจจยานุโลมปัจจนียวาร และในปัจจยปัจจนียานุโลมวาร ก็เป็นอันจบการตั้งคำถามในธัมมานุโลมติกปัฏฐานเฉพาะปฏิจจวาร

ต่อไปเปลี่ยนเป็นสหชาตวาร ปัจจยวาร นิสสยวาร สังสัฏฐวาร สัมปยุตตวาร และปัญหาวารตามลำดับ โดยดำเนินการในทำนองเดียวกันกับปฏิจจวารทุกประการ ก็จะได้คำถามเพิ่มขึ้นอีก ๖ ชุด ชุดละเท่ากับชุดแรก คือ ปฏิจจวาร จึงจบ

ธัมมานุโลมติกปัฏฐานเฉพาะกุสลติกะเท่านั้น (ติกมาติกาอีก ๒๑ ติกะก็ปฏิบัติอย่างนี้จึงจะจบธัมมานุโลมติกปัฏฐานบริบูรณ์)

ในปัฏฐานที่เหลือก็มีวิธีตั้งคำถามในทำนองเดียวกัน ต่างแต่ในทุกปัฏฐาน ต้องยกบทในทุกมาติกา ๑๐๐ ทุกะ มีเหตุทุกะ เป็นต้น ขึ้นเป็นกัมมบทเท่านั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เมื่อตั้งคำถามโดยวิธีดังกล่าวมาจนครบทั้ง ๖ ปัฏฐาน จะได้คำถามถึง ๔๐๔,๙๔๘,๕๓๓,๒๔๘ คำถาม แต่ในคัมภีร์ปัฏฐานแสดงไว้เพียงคำถามตัวอย่างที่จำเป็นเท่านั้น เพราะเมื่อเข้าใจวิธีตั้งคำถามแล้ว ผู้อ่านสามารถตั้งคำถามให้กว้างขวางขึ้นได้เอง

๒. วิสัชนาวาร

วิสัชนาวาร คือ วาระที่ทรงแสดงวิธีตอบคำถาม โดยทรงดำเนินการในทำนองเดียวกับวิธีตั้งคำถาม แต่ทรงยกสภาวธรรมในมาติกาทั้งสองเท่าที่จะเป็น

คำตอบได้ ขึ้นตั้งเป็นคำตอบไปตามลำดับ

วิสัชนาวาร แบ่งออกเป็น ๒ วาระ คือ

๑. วิภังควาร ได้แก่ วาระจำแนกสภาวธรรมที่ยกขึ้นตอบ โดยความเป็นองค์ธรรม

๒. สังขยาวาร ได้แก่ วาระนับจำนวนคำตอบของแต่ละปัจจัย

อนึ่ง คำตอบแต่ละคำประกอบด้วยส่วน ๒ ส่วน คือ

๑. บาลีวิธี ได้แก่ การแสดงปัจจยธรรม และปัจจยุปปันนธรรมโดยภาพรวม

๒. บาลีอนุวาทะ ได้แก่ การแสดงปัจจยธรรม และปัจจยุปปันนธรรมโดยแจกแจงเป็นส่วน ๆ

ตัวอย่างวิธีแสดงคำตอบ

องค์ประกอบของตัวอย่างวิธีแสดงคำตอบ ใช้อย่างเดียวกับองค์ประกอบของตัวอย่างวิธีตั้งคำถาม ต่างกันแต่กุสลติกะที่ยกขึ้นตั้งเป็นกัมมบทนั้น ในวิสัชนาวาร ยกเพียง ๕ บท คือ (๑) กุสลบท (๒) อกุสลบท (๓) อัพยากตบท

(๔) กุสลาพยากตบท (๕) อกุสลาพยากตบท ส่วนอีก ๒ บทไม่มีคำตอบ เพราะสภาวธรรมใน ๒ บทนั้นไม่สามารถเกิดร่วมกันได้

คำตอบที่ได้จากทรงยกกุสลบทขึ้นตั้งเป็นกัมมบท

๑. บาลีวิธี กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

บาลีอนุวาทะ กุสลำ เอกำ ขนฺธำ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา, ตโย ขนฺเธ

ปฏิจฺจ เอโก ขนฺโธ, เทฺว ขนฺเธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา : ขันธ์ ๓ อาศัยขันธ์ ๑ ที่เป็นกุศลเกิดขึ้น

ขันธ์ ๑ อาศัยขันธ์ ๓ เกิดขึ้น ขันธ์ ๒ อาศัย

ขันธ์ ๒ เกิดขึ้น

อธิบาย ขันธ์ในที่นี้ หมายถึงนามขันธ์ที่เป็นกุศล ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ และกุศลเจตสิก ๓๘ ทั้งที่เป็นปัจจยธรรมและปัจจยุปปันนธรรม

๒. บาลีวิธี กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อพฺยากโต ธมฺโม อุปฺปชฺชติ

เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรม ที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

บาลีอนุวาทะ กุสเล ขนฺเธ ปฏิจฺจ จิตฺตสมุฏ?านำ รูปำ : จิตต-

สมุฏฐานรูป (จิตตชรูปที่เป็นกุศล ๑๗) อาศัยขันธ์ทั้งหลายที่เป็นกุศลเกิดขึ้น

อธิบาย ขันธ์ทั้งหลาย หมายถึง นามขันธ์ ๔ ที่เป็นกุศล ในที่นี้ทรงแสดงว่า จิตตชรูป ๑๗ เกิดจากกุศลจิต ๒๑ และกุศลเจตสิก ๓๘

๓. บาลีวิธี กุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ กุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา

อุปฺปชฺชนฺติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นกุศลและที่เป็น อัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

บาลีอนุวาทะ กุสลำ เอกำ ขนฺธำ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา จิตฺตสมุฏ?านญฺจ รูปำ, ตโย ขนฺเธ ปฏิจฺจ เอโก ขนฺโธ จิตฺตสมุฏ?านญฺจ รูปำ, เทฺว ขนฺเธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา จิตฺตสมุฏ?านญฺจ รูปำ : ขันธ์ ๓ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขันธ์ ๑ ที่เป็นกุศลเกิดขึ้น ขันธ์ ๑ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัย ขันธ์ ๓ เกิดขึ้น ขันธ์ ๒ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขันธ์ ๒ เกิดขึ้น

อธิบาย ในที่นี้ทรงแสดงว่า กุศลจิต ๒๑ กุศลเจตสิก ๓๘ และกุศลจิตตชรูป ๑๗ เกิดร่วมกับกุศลธรรมที่เหลือเพราะเหตุปัจจัย

คำตอบที่ได้จากทรงยกอกุสลบทขึ้นตั้งเป็นกัมมบท

๑. บาลีวิธี อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺชติ เหตุ?

ปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลอาศัยสภาวธรรมที่เป็น อกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

บาลีอนุวาทะ อกุสลำ เอกำ ขนฺธำ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา, ตโย ขนฺเธ

ปฏิจฺจ เอโก ขนฺโธ, เทฺว ขนฺเธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา : ขันธ์ ๓ อาศัยขันธ์ ๑ ที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น

ขันธ์ ๑ อาศัยขันธ์ ๓ เกิดขึ้น ขันธ์ ๒ อาศัย

ขันธ์ ๒ เกิดขึ้น

อธิบาย ขันธ์ในที่นี้ หมายถึง นามขันธ์ที่เป็นอกุศล คือ อกุศลจิตและ

อกุศลเจตสิก

๒. บาลีวิธี อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อพฺยากโต ธมฺโม อุปฺปชฺชติ

เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรม ที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

บาลีอนุวาทะ อกุสเล ขนฺเธ ปฏิจฺจ จิตฺตสมุฏ?านำ รูปำ : จิตต-สมุฏฐานรูปอาศัยขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น

๓. บาลีวิธี อกุสลำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อกุสโล จ อพฺยากโต จ ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอกุศลและที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

บาลีอนุวาทะ อกุสลำ เอกำ ขนฺธำ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา จิตฺตสมุฏ?าน◌ฺจ รูปำ, ตโย ขนฺเธ ปฏิจฺจ เอโก ขนฺโธ จิตฺตสมุฏ?าน◌ฺจ รูปำ, เทฺว ขนฺเธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา จิตฺตสมุฏ?าน◌ฺจ รูปำ

: ขันธ์ ๓ และจิตตสมุฏฐานรูปอาศัยขันธ์ ๑ ที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น ขันธ์ ๑ และจิตตสมุฏฐานรูป อาศัยขันธ์ ๓ เกิดขึ้น ขันธ์ ๒ และจิตตสมุฏฐานรูป อาศัยขันธ์ ๒ เกิดขึ้น

คำตอบที่ได้จากทรงยกอัพยากตบทขึ้นตั้งเป็นกัมมบท

๑. บาลีวิธี อพฺยากตํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ อพฺยากโต ธมฺโม อุปฺปชฺชติ

เหตุปจฺจยา : สภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤตอาศัยสภาวธรรม ที่เป็นอัพยากฤต เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย

บาลีอนุวาทะที่ ๑ วิปากาพฺยากตํ กิริยาพฺยากตํ เอกํ ขนฺธํ

ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา จิตฺตสมุฏ?านญฺจ รูปํ, ตโย

ขนฺเธ ปฏิจฺจ เอโก ขนฺโธ จิตฺตสมุฏ?านญฺจ รูปํ,

เทฺว ขนฺเธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา จิตฺตสมุฏ?านญฺจ

รูปํ : นามขันธ์ ๓ และจิตตสมุฏฐานรูป (จิตตชรูป ๑๗) อาศัยขันธ์ ๑ ที่เป็นอัพยากตวิบากและที่เป็นอัพยากตกิริยาเกิดขึ้น ขันธ์ ๑ และจิตตสมุฏฐานรูป อาศัยขันธ์ ๓ เกิดขึ้น ขันธ์ ๒ และจิตตสมุฏฐานรูป อาศัยขันธ์ ๒ เกิดขึ้น

อธิบาย ในบาลีอนุวาทะนี้ เมื่อกล่าวโดยรวมมีองค์ธรรม ดังนี้

ปัจจยธรรม ได้แก่ สเหตุกวิปากจิต ๑๗ สเหตุกกิริยาจิต ๑๗ เจตสิก ๓๘

ปัจจยุปปันนธรรม ได้แก่ สเหตุกวิปากจิต ๑๗ สเหตุกกิริยาจิต ๑๗ และ

เจตสิก ๓๘ จิตตชรูป ๑๗

บาลีอนุวาทะที่ ๒ ปฏิสนฺธิขเณ วิปากาพฺยากตํ เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา กฏตฺตา จ รูปํ, ตโย ขนฺเธ ปฏิจฺจ

เอโก ขนฺโธ กฏตฺตา จ รูปํ, เทฺว ขนฺเธ ปฏิจฺจ

เทฺว ขนฺธา กฏตฺตา จ รูปํ : ในปฏิสนธิขณะ

ขันธ์ ๓ และกฏัตตารูปอาศัยขันธ์ ๑ ที่เป็นอัพยากต- วิบากเกิดขึ้น ขันธ์ ๑ และกฏัตตารูปอาศัยขันธ์ ๓ (ที่ เป็นอัพยากตวิบาก) เกิดขึ้น ขันธ์ ๒ และกฏัตตารูป อาศัยขันธ์ ๒ (ที่เป็นอัพยากตวิบาก) เกิดขึ้น

อธิบาย ในบาลีอนุวาทะที่ ๒ เมื่อกล่าวโดยรวมมีองค์ธรรม ดังนี้

ปัจจยธรรม ได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๓ เจตสิก ๓๕

ปัจจยุปปันนธรรม ได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๓ เจตสิก ๓๕ และปฏิสนธิกัมมชรูป ๒๐

บาลีอนุวาทะที่ ๓ ขนฺเธ ปฏิจฺจ วตฺถุ, วตฺถุ ปฏิจฺจ ขนฺธา :

หทัยวัตถุอาศัยขันธ์เกิดขึ้น ขันธ์อาศัยหทัยวัตถุ

เกิดขึ้น

อธิบาย ในบาลีอนุวาทะที่ ๓ นี้มีองค์ธรรม ๒ ส่วน ในองค์ธรรมส่วน

แรก ปัจจยธรรม ได้แก่ ปัญจโวการสเหตุกปฏิสนธิจิต ๑๓ เจตสิก ๓๕ ส่วน

ปัจจยุปปันนธรรม ได้แก่ ปฏิสนธิหทัยวัตถุรูป

ในองค์ธรรมส่วนที่ ๒ ปัจจยธรรม ได้แก่ ปฏิสนธิหทัยวัตถุรูป ส่วน

ปัจจยุปปันนธรรม ได้แก่ ปัญจโวการปฏิสนธิจิต ๑๓ เจตสิก ๓๕

บาลีอนุวาทะที่ ๔ เอกं มหาภูตं ปฏิจฺจ ตโย มหาภูตา, ตโย

มหาภูเต ปฏิจฺจ เอกं มหาภูตं, เทฺว มหาภูเต

ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา, มหาภูเต ปฏิจฺจ จิตฺต?

สมุฏ?านํ รูปํ กฏตฺตารูปํ อุปาทารูปํ : มหาภูตรูป

๓ อาศัยมหาภูตรูป ๑ เกิดขึ้น มหาภูตรูป ๑ อาศัยมหาภูตรูป ๓ เกิดขึ้น มหาภูตรูป ๒ อาศัยมหาภูตรูป ๒ เกิดขึ้น จิตตสมุฏฐานรูปและกฏัตตารูป ที่เป็นอุปาทายรูปอาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น

อธิบาย องค์ธรรมของบาลีอนุวาทะที่ ๔ มี ๒ คู่ คือ

ก. ปัจจยธรรม ได้แก่ จิตตชมหาภูตรูป ๔
ปัจจยุปปันนธรรม ได้แก่ จิตตชอุปาทายรูป ๑๓

ข. ปัจจยธรรม ได้แก่ กัมมชมหาภูตรูป ๔
ปัจจยุปปันนธรรม ได้แก่ กัมมชอุปาทายรูป ๑๖

คำอธิบายรายละเอียดของปัจจัยตามนัยปัจจยนิทเทส

คำว่า ปัจจัย ที่ใช้ในคัมภีร์ปัฏฐาน หมายถึง สภาวธรรมที่เข้าช่วยอุปการะให้สภาวธรรมอื่นสามารถดำรงอยู่ได้หรือสามารถเกิดขึ้นได้ (โย หิ ธมฺโม ยสฺส ธมฺมสฺส ?ิติยา วา อุปฺปตฺติยา วา อุปการโก โหติ, โส ตสฺส ปจฺจโยติ วุจฺจติ.

(อภิ.อ. ๓/๓๙๕)

ตามบทนิยามข้างต้น คำว่า ปัจจัย มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า มูล, เหตุ, การณะ, นิทานะ (ต้นเหตุ), สัมภวะ (เหตุเกิด), ปภวะ (แดนเกิด) เป็นต้น คือ แสดงถึงความเป็นมูลเหตุหรือตัวการณ์แห่งสภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นผล ซึ่งท่านเรียกว่า ปัจจยุปปันนธรรม ท่านจึงแสดงความเป็นเหตุโดยใช้คำว่า อุปการกะ (เข้า ช่วยอุปการะ) อีกนัยหนึ่ง ท่านต้องการแสดงให้เห็นว่าปัจจัยโดยทั่วไปอาจแบ่งออกเป็น ๒ พวก คือ

๑. การณัฏฐปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นตัวการณ์)
๒. อุปการกัฏฐปัจจัย (ปัจจัยที่ช่วยอุปการะ)

เนื่องจากปัจจัยมีความสำคัญเป็นอย่างมากต่อการศึกษาปัฏฐาน เพราะถ้าทราบรายละเอียดของแต่ละปัจจัยได้ดีแล้ว ก็สามารถเข้าใจปัฏฐานได้ดีขึ้นและรวดเร็วขึ้น จึงขอนำคำอธิบายรายละเอียดของปัจจัยแต่ละชนิดมาแสดงไว้ในที่นี้ตามนัยที่ปรากฏในปัจจยนิทเทส ดังได้กล่าวมาโดยย่อข้างต้น

หมวดธรรมที่เป็นองค์ประกอบของแต่ละปัจจัย

องค์ธรรม ๕ อย่าง คือ (๑) จิต (๒) เจตสิก (๓) รูป (๔) นิพพาน

(๕) บัญญัติ สามารถนำมาสงเคราะห์เข้าเป็นหมวดธรรมองค์ประกอบของปัจจัย

ต่าง ๆ ได้ ๓ ประการ คือ

๑. ปัจจยธรรม ได้แก่ หมวดธรรมที่ทำหน้าที่เป็นปัจจัย หรือเป็นเหตุของสภาวธรรมอื่น ๆ เช่น โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ซึ่งเป็นองค์ธรรมของเหตุปัจจัย (องค์ประกอบนี้ต่อไปจะใช้ว่า ปัจจัย)

๒. ปัจจยุปปันนธรรม ได้แก่ หมวดธรรมที่รับอุปการะมาจากปัจจยธรรม เช่น สเหตุกจิต ๗๑ ดวง เจตสิก ๕๒ ดวง สเหตุกจิตตชรูป และ

สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป ซึ่งเป็นองค์ธรรมของเหตุปัจจยุปปันนธรรม (องค์ประกอบนี้ต่อไปจะใช้ว่า ปัจจยุปบัน)

๓. ปัจจนีกธรรม ได้แก่ หมวดธรรมที่ไม่จัดเข้าในปัจจยุปปันนธรรมของปัจจัยนั้น ๆ เช่น อเหตุกจิต ๑๘ ดวง อเหตุกจิตตชรูป อเหตุก-ปฏิสนธิกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป ซึ่งเป็นองค์ธรรมของเหตุปัจจนีก-ธรรม (องค์ประกอบนี้ต่อไปจะใช้ว่า ปัจจนีกะ)

ปัจจัยแบ่งตามกาล

ในพระอภิธรรม ได้มีการแบ่งช่วงระยะเวลาของชีวิตออกเป็น ๒ ช่วง คือ

๑. ปฏิสนธิกาล ได้แก่ ช่วงระยะเวลาที่จิตถือปฏิสนธิ

๒. ปวัตติกาล ได้แก่ ช่วงระยะเวลาหลังปฏิสนธิ

นอกจากนี้ยังแบ่งช่วงระยะเวลาของชีวิตเป็น ๓ ช่วง คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต

ปัจจัย ๒๔ ชนิด แบ่งตามกาลได้ดังนี้

ปัจจัยที่เป็นปัจจุบันกาล มี ๑๕ ชนิด ได้แก่

๑. เหตุปัจจัย ๒. สหชาตปัจจัย

๓. อัญญมัญญปัจจัย ๔. นิสสยปัจจัย

๕. ปุเรชาตปัจจัย ๖. ปัจฉาชาตปัจจัย

๗. วิปากปัจจัย ๘. อาหารปัจจัย

๙. อินทรียปัจจัย ๑๐. ฌานปัจจัย

๑๑. มัคคปัจจัย ๑๒. สัมปยุตตปัจจัย

๑๓. วิปปยุตตปัจจัย ๑๔. อัตถิปัจจัย

๑๕. อวิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นอดีตมี ๕ ชนิด ได้แก่

๑. อนันตรปัจจัย ๒. สมนันตรปัจจัย

๓. อาเสวนปัจจัย ๔. นัตถิปัจจัย

๕. วิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นอดีตและปัจจุบันมี ๑ ชนิด ได้แก่ กัมมปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นไปได้ทั้ง ๓ กาล ได้แก่

๑. อารัมมณปัจจัย ๒. อธิปติปัจจัย

๓. อุปนิสสยปัจจัย

นอกจากนี้ ยังมีปัจจัยที่ไม่จัดเข้าในกาลทั้งสาม คือ นิพพานและบัญญัติ ซึ่งมีชื่อว่า กาลวิมุตตปัจจัย อนึ่ง พึงสังเกตว่า ไม่มีปัจจัยใดที่เป็นอนาคตกาลฝ่ายเดียว เพราะสิ่งที่เป็นอนาคตไม่สามารถช่วยอุปการะให้เกิดผลขึ้นในปัจจุบันได้

ปัจจัยแบ่งตามชาติ

ท่านกำหนดปัจจัย ๒๔ ชนิดไว้เป็น ๙ ชาติ คือ

๑. สหชาตชาติ ๒. อารัมมณชาติ

๓. อนันตรชาติ ๔. วัตถุปุเรชาตชาติ

๕. ปัจฉาชาตชาติ ๖. อาหารชาติ

๗. รูปชีวิตินทรียชาติ ๘. ปกตูปนิสสยชาติ

๙. นานักขณิกกัมมชาติ

ปัจจัยที่เป็นสหชาตชาติมี ๑๕ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย ๒. สหชาตาธิปติปัจจัย

๓. สหชาตปัจจัย ๔. อัญญมัญญปัจจัย

๕. สหชาตนิสสยปัจจัย ๖. สหชาตกัมมปัจจัย

๗. วิปากปัจจัย ๘. นามอาหารปัจจัย

๙. สหชาตินทรียปัจจัย ๑๐. ฌานปัจจัย

๑๑. มัคคปัจจัย ๑๒. สัมปยุตตปัจจัย

๑๓. สหชาตวิปปยุตตปัจจัย ๑๔. สหชาตัตถิปัจจัย

๑๕. สหชาตอวิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นอารัมมณชาติมี ๙ ปัจจัย คือ

๑. อารัมมณปัจจัย ๒. อารัมมณาธิปติปัจจัย

๓. อารัมมณปุเรชาตาธิปติปัจจัย ๔. วัตถารัมมณปุเรชาตัตถิปัจจัย

๕. อารัมมณูปนิสสยปัจจัย ๖. อารัมมณปุเรชาตปัจจัย

๗. วัตถารัมมณปุเรชาตวิปปยุตตปัจจัย

๘. อารัมมณปุเรชาตัตถิปัจจัย ๙. อารัมมณปุเรชาตอวิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นอนันตรชาติมี ๗ ปัจจัย คือ

๑. อนันตรปัจจัย ๒. สมนันตรปัจจัย

๓. อนันตรูปนิสสยปัจจัย ๔. อาเสวนปัจจัย

๕. อนันตรกัมมปัจจัย ๖. นัตถิปัจจัย

๗. วิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นวัตถุปุเรชาตชาติมี ๖ ปัจจัย คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๒. วัตถุปุเรชาตปัจจัย

๓. วัตถุปุเรชาตินทรียปัจจัย ๔. วัตถุปุเรชาตวิปปยุตตปัจจัย

๕. วัตถุปุเรชาตัตถิปัจจัย ๖. วัตถุปุเรชาตอวิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นปัจฉาชาตชาติมี ๔ ปัจจัย คือ

๑. ปัจฉาชาตปัจจัย ๒. ปัจฉาชาตวิปปยุตตปัจจัย

๓. ปัจฉาชาตัตถิปัจจัย ๔. ปัจฉาชาตอวิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นอาหารชาติมี ๓ ปัจจัย คือ

๑. รูปอาหารปัจจัย ๒. อาหารัตถิปัจจัย

๓. อาหารอวิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นรูปชีวิตินทรียชาติมี ๓ ปัจจัย คือ

๑. รูปชีวิตินทรียปัจจัย ๒. อินทรียัตถิปัจจัย

๓. อินทรียอวิคตปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นปกตูปนิสสยชาติมี ๑ ปัจจัย ได้แก่ ปกตูปนิสสยปัจจัย

ปัจจัยที่เป็นนานาขณิกกัมมปัจจัยมี ๑ ปัจจัย ได้แก่ นานาขณิกกัมมปัจจัย

เฉพาะสหชาตชาติ ๑๕ ปัจจัยนั้น ท่านจัดแบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. สหชาตชาติใหญ่ มี ๔ ปัจจัย คือ

๑. สหชาตปัจจัย ๒. สหชาตนิสสยปัจจัย

๓. สหชาตัตถิปัจจัย ๔. สหชาตอวิคตปัจจัย

๒. สหชาตชาติกลาง มี ๔ ปัจจัย คือ

๑. อัญญมัญญปัจจัย ๒. วิปากปัจจัย

๓. สัมปยุตตปัจจัย ๔. สหชาตวิปปยุตตปัจจัย

๓. สหชาตชาติเล็ก มี ๗ ปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย ๒. สหชาตาธิปติปัจจัย

๓. สหชาตกัมมปัจจัย ๔. นามอาหารปัจจัย

๕. สหชาตินทรียปัจจัย ๖. ฌานปัจจัย

๗. มัคคปัจจัย

การแบ่งปัจจัยที่เป็นสหชาตชาติออกเป็น ๓ กลุ่มนี้ มีประโยชน์ในการศึกษาปัจจยสภาคะและฆฏนาเป็นอย่างยิ่ง

รายละเอียดของแต่ละปัจจัย (เฉพาะที่ว่าด้วยกุสลติกะเท่านั้น)

๑. เหตุปัจจัย

คำว่า เหตุปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุ หรือรากเหง้าแห่งสภาวธรรมทั้งหลาย หมายถึง เหตุ ๖ คือ โลภะ โทสะ โมหะ (อกุศล- มูล ๓) อโลภะ อโทสะ

อโมหะ (กุศลมูล ๓) ซึ่งมีสัตติ คือความสามารถในการช่วยเหลือให้สภาวธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นหรือดำรงอยู่ได้ (อภิ.อ. ๓/๓๙๕)

คำว่า เหตุ หมายถึง เหตุพิเศษ หรือ เหตุเฉพาะกิจที่ทำหน้าที่เป็นรากเหง้า แห่งสภาวธรรมอื่น ๆ ส่วนคำว่า ปัจจัย หมายถึง เหตุทั่วไปหรือเหตุสามัญ แต่เมื่อนำคำ ๒ คำนี้มาเข้าสมาสเป็นคำเดียวกันเป็น เหตุปัจจัย มีความหมายเฉพาะ

ว่า ปัจจัยที่เป็นเหตุ คือ ปัจจัยที่ทำหน้าที่เกื้อกูลอุดหนุนด้วยการเป็นเหตุหรือเป็นรากเหง้าแห่งสภาวธรรมอื่น ๆ (วิสุทฺธิ. ๒/๑๖๔)

กาลของเหตุปัจจัย

เหตุปัจจัยเป็นได้ทั้งปฏิสนธิกาล ปวัตติกาล และปัจจุบันกาล

ภูมิของเหตุปัจจัย

ในบรรดาภูมิทั้งหมด ๓๑ ภูมิ เหตุปัจจัยนี้สามารถเกิดได้ในขอบเขตภายใน

๓๐ ภูมิ คือ ปัญจโวการภูมิ ๒๖ จตุโวการภูมิ ๔ ส่วนภูมิที่ไม่สามารถเกิดขึ้นได้

คือ เอกโวการภูมิ

หน้าที่ของเหตุปัจจัย ๗ วาระ

เหตุปัจจัยสามารถปฏิบัติหน้าที่ความเป็นปัจจัย คือ ให้ความอุปการะแก่ปัจจยุปบันได้อย่างมากที่สุดไม่เกิน ๗ วาระ โดยแบ่งเป็น ๓ วาระใหญ่ ๆ ดังนี้

๑. กุศลปัจจัย เป็นปัจจัยแก่ธรรม ๓ ประการ คือ กุศล อัพยากฤต และกุศลอัพยากฤต

๒. อกุศลปัจจัย เป็นปัจจัยแก่ธรรม ๓ ประการ คือ อกุศล อัพยากฤต และอกุศลอัพยากฤต

๓. อัพยากตปัจจัย เป็นปัจจัยแก่ธรรม ๑ ประการ คือ อัพยากฤต

เหตุปัจจัยเป็นกรณบทในปัญหาวาร เช่น ในประโยคบาลีว่า

กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส ธมฺมสฺส เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย : สภาวธรรมที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นกุศลโดยเหตุปัจจัย

ในประโยคนี้ คำว่า “กุสโล ธมฺโม? เรียกว่า กัตตุบท ทำหน้าที่เป็นปัจจัย

คำว่า “กุสลสฺส ธมฺมสฺส? เรียกว่า สัมปทานบท ทำหน้าที่เป็นปัจจยุปบัน ส่วนคำว่า “เหตุปจฺจเยน? เรียกว่า กรณบท ทำหน้าที่เป็นปัจจยสัตติ คือความสามารถเฉพาะของเหตุปัจจัย

การจำแนกเหตุปัจจัยตามนัยแห่งอรรถกถา

พระอรรถกถาจารย์จำแนกประเภทของเหตุปัจจัยโดยชาติไว้ ดังนี้

๑. กุศลชาติ (อโลภะ อโทสะ อโมหะ)

๒. อกุศลชาติ (โลภะ โทสะ โมหะ)

๓. วิปากชาติ (อโลภะ อโทสะ อโมหะ)

๔. กิริยาชาติ (อโลภะ อโทสะ อโมหะ)

๑. กุศลชาติ แบ่งเป็น ๔ ชนิด คือ

๑.๑ กามาวจร ๑.๒ รูปาวจร

๑.๓ อรูปาวจร ๑.๔ อปริยาปันนะ

๒. อกุศลชาติ มี ๑ ชนิด คือ กามาวจร

๓. วิปากชาติ แบ่งเป็น ๔ ชนิด คือ

๓.๑ กามาวจร ๓.๒ รูปาวจร

๓.๓ อรูปาวจร ๓.๔ อปริยาปันนะ

๔. กิริยาชาติ แบ่งเป็น ๓ ชนิด คือ

๔.๑ กามาวจร ๔.๒ รูปาวจร

๔.๓ อรูปาวจร

หน้าที่ของเหตุปัจจัยตามนัยแห่งอรรถกถา

พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงการทำหน้าที่เป็นปัจจัยของเหตุปัจจัยไว้ ดังนี้

ฝ่ายกุศล

๑. กามาวจรกุศลเหตุ ทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมใน กามภูมิและรูปภูมิเป็นเหตุปัจจัยแก่จิตตชรูปและสัมปยุตตขันธ์ใน อรูปภูมิ

๒. รูปาวจรกุศลเหตุ ทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์ในกามภูมิ รูปภูมิและเป็นเหตุปัจจัยแก่จิตตชรูป

๓. อรูปาวจรกุศลเหตุ อปริยาปันนกุศลเหตุ อกุศลเหตุ ทั้งสามนี้ทำหน้าที่เหมือนกับกามาวจรกุศลเหตุ

ฝ่ายวิบาก

เหตุปัจจัยทำหน้าที่เป็นเหตุฝ่ายวิบากเช่นเดียวกับเหตุฝ่ายกุศลทุกประการ อนึ่ง พึงทราบว่าในปัฏฐานทั้ง ๒๔ สภาวธรรมที่ไม่สามารถเป็นปัจจยุปบันของปัจจัย

ใด ๆ ได้ คือ นิพพานและบัญญัติ ซึ่งเรียกว่า อัปปัจจยธรรม แปลว่า “ธรรมที่ไร้ปัจจัย? เพราะฉะนั้น ในการเก็บเกี่ยวองค์ธรรมของฝ่ายปัจจนีกะก็ไม่มีธรรมดังกล่าว เพราะถือว่าถึงอย่างไร นิพพานและบัญญัตินั้นก็เป็น เอกันตอัปปัจจยธรรม (ธรรมที่ไร้ปัจจัยโดยสิ้นเชิง) จึงไม่จำเป็นต้องนำมากล่าวปฏิเสธในปัจจนีกะอีก

องค์ประกอบของเหตุปัจจัย

องค์ประกอบของเหตุปัจจัยได้ยกขึ้นกล่าวเป็นตัวอย่างไว้ข้างต้นแล้ว ในหัวข้อว่า หมวดธรรมที่เป็นองค์ประกอบของแต่ละปัจจัย จึงไม่ขอกล่าวซ้ำอีก

๒. อารัมมณปัจจัย

คำว่า อารมณ์ แปลว่า เป็นเครื่องยึดหน่วงหรือสิ่งที่ดึงดูดจิตใจ จิตใจจะต้องอาศัยอารมณ์จึงจะเกิดขึ้นได้ ไม่มีจิตใจดวงใดเลยที่เกิดขึ้นโดยปราศจากอารมณ์ ดังที่โบราณาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า

อารมฺมเณน วินา จิตฺตสมฺภโว นตฺถิ, น หิ อนารมฺมณํ จิตฺตํ นาม

อตฺถิ : ไม่มีจิตที่อุบัติขึ้นโดยปราศจากอารมณ์ เพราะชื่อว่าจิตที่ปราศจากอารมณ์ย่อมไม่มี [อภิธัมมาวตารอภินวฏีกา ๑๖๖ (ฉ.)]

คำว่า อารัมมณปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็น

อารมณ์ หมายถึง อารมณ์ที่เป็นปัจจัยให้การช่วยเหลือเพื่อให้จิต เจตสิก เกิดขึ้นได้

อารัมมณปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย หมายถึง สภาวธรรมที่ทำหน้าที่เป็นอารัมมณปัจจัย ได้แก่

อารมณ์ ๖ ชนิด ซึ่งประกอบด้วยจิต ๘๙ (ที่เป็นทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต) เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ นิพพานและบัญญัติ

๒. ปัจจยุปบัน หมายถึง สภาวธรรมที่อาศัยอารัมมณปัจจัยเกิดขึ้น ได้แก่

จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒

๓. ปัจจนีกะ หมายถึง สภาวธรรมที่ไม่จัดรวมเข้าในปัจจยุปบันของ

อารัมมณปัจจัย ได้แก่ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

แต่หากจะกล่าวตามนัยแห่งอรรถกถาของคัมภีร์ปัฏฐานแล้ว (อภิ.อ. ๓/๒/๔๑๒) ธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าเป็นอารัมมณปัจจัยนั้น มี ๗ ชนิด คือ

๑. กุศล ๒. อกุศล

๓. วิบาก ๔. กิริยา

๕. รูป ๖. นิพพาน

๗. บัญญัติ

๓. อธิปติปัจจัย

คำว่า อธิปติปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอธิบดี หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นใหญ่ในการคุ้มครองสภาวธรรมอื่นที่มีความเกี่ยวข้องกับตน อนึ่ง อธิปติปัจจัยมีองค์ธรรมแยกตามอธิบดีทั้ง ๔ ได้ ดังนี้

๑. ฉันทาธิปติ ได้แก่ ฉันทเจตสิกที่ประกอบกับสาธิปติชวนจิต ๕๒

๒. วีริยาธิปติ ได้แก่ วีริยเจตสิกที่ประกอบกับสาธิปติชวนจิต ๕๒

๓. จิตตาธิปติ ได้แก่ สาธิปติชวนจิต ๕๒

๔. วีมังสาธิปติ ได้แก่ ปัญญินทรีย์ที่ประกอบกับติเหตุกจิต ๓๔

อธิปติปัจจัย แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. สหชาตาธิปติปัจจัย ๒. อารัมมณาธิปติปัจจัย

สหชาตาธิปติปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย หมายถึง สภาวธรรมที่ทำหน้าที่อุปการะแก่ธรรมเหล่าอื่น โดยการเป็นใหญ่ในธรรมเหล่านั้นดุจพระเจ้าจักรพรรดิผู้เป็นหนึ่งในปฐพี ได้แก่ สาธิปติชวนจิต ๕๒ (ยกเว้นโมมูหจิตและหสิตุปปาทจิต) และฉันทะ วีริยะ วีมังสา ซึ่งทำหน้าที่เป็นอธิบดี ในธรรมเหล่านี้ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมสามารถทำหน้าที่เป็นสหชาตาธิปติปัจจัยได้

๒. ปัจจยุปบัน หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นปัจจยุปบันของสหชาตาธิปติ-ปัจจัย ได้แก่ สาธิปติชวนจิต ๕๒ (ยกเว้นองค์อธิบดีธรรม) เจตสิก ๕๑ (ยกเว้นวิจิกิจฉา) และสาธิปติจิตตชรูป

๓. ปัจจนีกะ หมายถึง สภาวธรรมที่พ้นจากการนับเป็นปัจจยุปบันของ

สหชาตาธิปติปัจจัย ได้แก่ กามาวจรจิต ๕๔ ซึ่งอย่ ูในช่วงที่ยังไม่ประกอบกับอธิบดี มหัคคตวิปากจิต ๙ เจตสิก ๕๒ และอธิบดีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งอย่ ูในช่วงที่กำลังทำหน้าที่เป็นอธิบดี นิราธิปติจิตต-ชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูปและปวัตติกัมมชรูป

อารัมมณาธิปติปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย หมายถึง สภาวธรรมที่ทำหน้าที่อุปการะแก่ธรรมเหล่าอื่น โดยการเป็นอารมณ์มีอำนาจดึงดูดธรรมอื่นให้หันมาสนใจตน ซึ่งได้แก่

นิปผันนรูป ๑๘ ที่เป็นฝ่ายอิฏฐารมณ์ซึ่งเป็นได้ในกาลทั้งสาม จิต ๘๔ (เว้นโทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ และทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑) เจตสิก ๔๗ (เว้นโทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ และวิจิกิจฉา)

๒. ปัจจยุปบัน หมายถึง สภาวธรรมที่ทำหน้าที่เอาใจใส่อารมณ์ ได้แก่ โลภมูลจิต ๘ มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๔๕ (ยกเว้น โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา และอัปปมัญญา)

๓. ปัจจนีกะ หมายถึง สภาวธรรมที่พ้นจากการนับเป็นปัจจยุปบันของ

อารัมมณาธิปติปัจจัย ได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป

๔. อนันตรปัจจัย

คำว่า อนันตรปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกัน

ไม่มีระหว่างคั่น หมายถึง สภาวธรรมที่มีความสามารถทำให้ธรรมอื่นที่เป็นสภาคะกับตนเกิดขึ้นในระยะถัดจากตน ได้แก่ นามขันธ์ที่กำลังดับ กล่าวคือเมื่อนามขันธ์อย่างใดอย่างหนึ่งดับลงก็จะเปิดโอกาสให้นามขันธ์ดวงใหม่เกิดขึ้นแทน เหมือนกับ การเสด็จสวรรคตของพระเจ้าแผ่นดินย่อมเปิดโอกาสให้พระราชโอรสได้รับการอภิเษก เป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบแทนพระองค์ อนันตรปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย หมายถึง สภาวธรรมที่ทำหน้าที่ฝ่ายเหตุในลักษณะที่เปิดโอกาสให้ธรรมอื่นเข้ามาแทนที่ตนซึ่งได้แก่จิตและเจตสิกทั้งหมด เว้นจุติจิตของพระอรหันต์ การที่ธรรมเหล่านี้จะ

สามารถเป็นอนันตรปัจจัยแก่ธรรมอื่นได้นั้น ก็ต่อเมื่อตนเองจะต้องดับไปเสียก่อน ด้วยเหตุนี้ อนันตรปัจจัย จึงจัดอยู่ในจำพวกปัจจัยที่เป็นอดีตเท่านั้น

๒. ปัจจยุปบัน หมายถึง สภาวธรรมอันเป็นผลของอนันตรปัจจัย ได้แก่

จิต เจตสิกดวงที่เกิดขึ้นใหม่ทั้งหมด รวมทั้งจุติจิตของพระอรหันต์ด้วย การที่ธรรมเหล่านี้จะสามารถอุบัติขึ้นได้นั้น จะต้องรอให้จิตดวงก่อน ๆ

ดับลงแล้วเท่านั้น

๓. ปัจจนีกะ หมายถึง สภาวธรรมที่ไม่ทรงจัดเข้าในอนันตรปัจจยุปบัน ทรงนำธรรมนั้นมาแสดงไว้อีกกลุ่มหนึ่ง เรียกว่า กลุ่มปัจจนีกะ ได้แก่ รูปธรรมทั้งหมด คือ จิตตชรูป พาหิรรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป ปวัตติ-กัมมชรูป อาหารชรูป อุตุชรูปและอสัญญสัตตกัมมชรูป

๕. สมนันตรปัจจัย

คำว่า สมนันตรปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างคั่นด้วยดี เหมือนกับอนันตรปัจจัยทุกอย่าง จะแตกต่างก็ตรงที่ว่า

อนันตรปัจจัยนั้นเป็นปัจจัยที่เน้นความต่อเนื่องแห่งระยะทาง ส่วนสมนันตรปัจจัยเน้นความต่อเนื่องของกาลเวลา แต่นี้ก็เป็นเพียงมติของโบราณาจารย์ที่ท่านได้กล่าวไว้ในอรรถกถาปัฏฐานเท่านั้น ซึ่งที่จริงแล้วทั้ง ๒ ปัจจัยจะแตกต่างเพียงโดยศัพท์ (คือศัพท์หนึ่งมีอุปสรรค ส่วนอีกศัพท์ไม่มี) ส่วนเนื้อความนั้นไม่แตกต่างกันเลย

อนึ่ง แม้ว่าสมนันตรปัจจัยจะไม่มีความแตกต่างไปจากอนันตรปัจจัยก็ตาม แต่ ที่พระพุทธองค์ทรงนำมากล่าวซ้ำอีกนั้น เพราะทรงมีพระประสงค์ให้เวไนยสัตว์ได้รู้รสพระธรรมตามอัธยาศัยของตน ๆ

ปัจจัยที่ทำอุปการะภายหลังจากที่ตนดับลงมีอยู่ ๗ ปัจจัย ดังนี้

๑. อนันตรปัจจัย ๒. สมนันตรปัจจัย

๓. อนันตรูปนิสสยปัจจัย ๔. อาเสวนปัจจัย

๕. นานาขณิกกัมมปัจจัย ๖. นัตถิปัจจัย

๗. วิคตปัจจัย

๖. สหชาตปัจจัย

คำว่า สหชาตปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดพร้อมกัน หมายถึงปัจจัยที่ทำอุปการะแก่สหชาตธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับตน อุปมาดุจประทีปที่ทำให้แสงสว่างเกิดขึ้นได้ในขณะเดียวกันกับที่ถูกจุด

ในสหชาตปัจจัยนี้มีองค์ประกอบเพียง ๒ ประการ คือ ปัจจัยและปัจจยุปบัน ส่วนปัจจนีกะไม่มี

๑. ปัจจัย หมายถึง จิต เจตสิกทั้งหมด ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล เป็นอุปการะแก่นามขันธ์ด้วยกัน และรูปขันธ์บางส่วน คือ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

นอกจากนี้ยังมีองค์ธรรมที่เป็นฝ่ายรูป มีมหาภูตรูป ๔ ซึ่งแยกเป็นจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป รูปธรรมเหล่านี้เป็นอุปการะแก่มหาภูตรูปด้วยกันและอุปาทายรูป ส่วนหทัยวัตถุเป็นอุปการะแก่นามขันธ์ที่เป็นปัญจโวการปฏิสนธิ

สรุปว่าองค์ธรรมของสหชาตปัจจัยสามารถแยกได้เป็น ๓ ส่วน ดังนี้

๑. ส่วนที่เป็นจิตเจตสิก ๒. ส่วนที่เป็นมหาภูตรูป

๓. ส่วนที่เป็นหทัยวัตถุ

๒. ปัจจยุปบัน หมายถึง นามธรรมและรูปธรรม ดังต่อไปนี้

๒.๑ นามขันธ์ที่เป็นจิตเจตสิกทั้งหมด (ไม่นับธรรมที่กำลังปฏิบัติหน้าที่เป็นปัจจัย เช่น ในขณะที่เวทนาเป็นปัจจัย ก็ให้นับเฉพาะขันธ์ที่เหลือเป็นปัจจัย)

๒.๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

๒.๓ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป

๒.๔ หทัยวัตถุ ปัญจโวการปฏิสนธิ

อนึ่ง สาเหตุที่ปัจจนีกะไม่มีในสหชาตปัจจัยนั้น เป็นเพราะว่า ในสหชาต-ปัจจยุปบันได้รวมเอาองค์ธรรมไว้หมดแล้ว ดังนั้น จึงไม่มีองค์ธรรมเหลือ เป็นเหตุ ให้ฝ่ายปัจจนีกะไม่มี ปัจจัยที่ไม่มีปัจจนีกะนั้นมี ๔ ปัจจัย คือ สหชาตปัจจัย

สหชาตนิสสยปัจจัย สหชาตัตถิปัจจัย และสหชาตอวิคตปัจจัย

๗. อัญญมัญญปัจจัย

คำว่า อัญญมัญญปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน หมายถึง ปัจจัยที่ให้ความเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ประดุจไม้อิงสามขาที่ค้ำซึ่งกันและกันมิให้อันใดอันหนึ่งล้มลง

อัญญมัญญปัจจัยนี้มีความคล้ายคลึงกับสหชาตปัจจัยมาก จะแตกต่างก็ตรงที่ว่า ทุกครั้งที่อัญญมัญญปัจจัยเกิด สหชาตปัจจัยจะต้องเกิด แต่ทุกครั้งที่สหชาต-ปัจจัยเกิดหาได้มีอัญญมัญญปัจจัยเกิดด้วยทุกครั้งไม่

อัญญมัญญปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย หมายถึง (๑) นามขันธ์ ที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล (๒) รูปขันธ์ที่เกื้อหนุน ซึ่งกันและกัน ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ ซึ่งจำแนกเป็นปฏิสนธิกัมมชรูป

พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป นามขันธ์ที่เป็นปัญจโวการปฏิสนธิที่ให้ความเกื้อหนุนหทัยวัตถุ และหทัยวัตถุที่ให้ความเกื้อหนุนนามขันธ์ที่เป็นปัญจโวการปฏิสนธิ

๒. ปัจจยุปบัน หมายถึง จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ทั้งที่เป็นปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล มหาภูตรูป ๔ (เหล่านี้เป็นปัจจยุปบันของกันและกัน) หทัยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ปัญจโวการปฏิสนธิ และปัญจโวการปฏิสนธิก็เป็นปัจจยุปบันของหทัยวัตถุ

๓. ปัจจนีกะ หมายถึง จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป (ยกเว้นหทัยวัตถุ) รูปขันธ์เหล่านี้เป็นปัจจนีกะในกรณีที่ประกอบคู่กับนามขันธ์เท่านั้น

ส่วนจิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป เหล่านี้ล้วนเป็นอุปาทายรูป จัดเป็น

ปัจจนีกะในกรณีที่ประกอบคู่กับมหาภูตรูป

กาลของอัญญมัญญปัจจัย

ในบรรดาปฏิสนธิกาลกับปวัตติกาลนั้น อัญญมัญญปัจจัยบางอย่างเป็นได้ในกาลทั้งสอง บางอย่างเป็นได้เฉพาะในปฏิสนธิกาลเท่านั้น

นอกจากนี้ ในบรรดากาลที่เป็นอดีต-ปัจจุบัน-อนาคตนั้น อัญญมัญญปัจจัยเป็นปัจจุบันเท่านั้น เพราะฉะนั้น การที่อัญญมัญญปัจจัยนี้จะแสดงอานุภาพสัตติของตนออกมาได้นั้น จะต้องเป็นเวลาที่ตนปรากฏอยู่เท่านั้น

อัญญมัญญปัจจัยนี้จัดเข้าในตระกูลสหชาตปัจจัย เพราะฉะนั้น จึงเกื้อหนุนได้เฉพาะแก่ปัจจยุปบันที่เกิดร่วมกับตนเท่านั้น

ภูมิของอัญญมัญญปัจจัย

ปัจจัยนี้เป็นไปได้ในภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ กล่าวคือ ปัญจโวการภูมิ ๒๖ จตุโวการ-ภูมิ ๔ และเอกโวการภูมิ ๑

๘. นิสสยปัจจัย

คำว่า นิสสยปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัย อธิบายว่า แผ่นดินเป็นที่ตั้งที่อาศัยของสิ่งต่าง ๆ จึงชื่อว่านิสสัย ฉันใด ปัจจัยที่เป็นที่ตั้งที่อาศัยของธรรมต่าง ๆ ท่านก็เรียกว่า นิสสยปัจจัย ฉันนั้น

นิสสยปัจจัยแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. สหชาตนิสสยปัจจัย ๒. ปุเรชาตนิสสยปัจจัย

สหชาตนิสสยปัจจัยมีความหมายเหมือนกับสหชาตปัจจัยทุกประการ ส่วน

ปุเรชาตนิสสยปัจจัยท่านจำแนกไว้ ๒ คือ

๑. วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย ๒. อารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัย

วัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย หมายถึง วัตถุ ๖ อย่าง ในปวัตติกาล หรืออีกนัยหนึ่ง ได้แก่ วัตถุ ๕ อย่าง มีจักขุ เป็นต้น ซึ่งเป็นมัชฌิมายุกะอุบัติขึ้นพร้อมกับ

อตีตภวังค์ หทัยวัตถุที่อุบัติพร้อมกับจิตมีปฏิสนธิจิตเป็นต้น หทัยวัตถุที่อุบัติในจิตตขณะก่อนที่จะออกจากนิโรธสมาบัติ หทัยวัตถุที่อุบัติพร้อม กับจิตตขณะที่ ๑๗ (ซึ่งนับกลับจากจุติจิตในเวลาที่ใกล้จะตาย)

๒. ปัจจยุปบัน หมายถึง วิญญาณธาตุ ๗ ซึ่งเป็นไปในปวัตติกาลของบุคคลผู้บังเกิดในปัญจโวการภูมิ (เว้นอรูปวิบาก) และเจตสิก ๕๒

๓. ปัจจนีกะ

๓.๑ ในขณะที่อุบัติอยู่ในจตุโวการภูมิ ธรรมที่เป็นปัจจนีกะ ได้แก่ นาม-ขันธ์ ๔ ที่เป็นไปทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล โลภมูลจิต ๘ โมมูหจิต ๒ มโนทวาราวัชชนจิต มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปจิต ๑๒ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสดาปัตติมรรค) และเจตสิก ๔๖ (เว้น โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ อัปปมัญญา)

๓.๒ รูปขันธ์เหล่านี้ คือ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป

อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป

อนึ่ง ในนิสสยปัจจัยนี้ นอกจากวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัยแล้ว ยังมีวัตถารัมมณปุเรชาตนิสสยปัจจัยอีกปัจจัยหนึ่งซึ่งในพระบาลีไม่ได้แสดงไว้โดยตรง แต่โบราณาจารย์ทั้งหลายได้เพิ่มเข้ามาในแบบเรียนด้วย โดยมีการยกพระบาลีประโยคหนึ่งว่า “นิสฺสยปจฺจยา อารมฺมเณ ตีณิ? ซึ่งมาในคัมภีร์บาลีปัฏฐาน และอรรถกถาปัฏฐานนี้เท่านั้น

๙. อุปนิสสยปัจจัย

คำว่า อุปนิสสยปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นที่อาศัยที่มีกำลัง ดังที่ท่านอุปมาไว้ว่า ฝนเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งในการหล่อเลี้ยงพืช-

พันธุ์ธัญญาหาร ฉันใด อุปนิสสยปัจจัยก็เป็นปัจจัยที่มีความสำคัญยิ่งในการทำให้ปัจจยุปบันเกิดขึ้น ฉันนั้น หมายความว่า สภาวธรรมทั้งหลายอาศัยสภาวธรรมใด เป็นปัจจัยหลักในการเกิดขึ้นหรือตั้งอยู่ สภาวธรรมนั้นท่านเรียกว่า อุปนิสสยปัจจัย

อุปนิสสยปัจจัยแบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. อารัมมณูปนิสสยปัจจัย ๒. อนันตรูปนิสสยปัจจัย

๓. ปกตูปนิสสยปัจจัย

ในปัจจัยทั้ง ๓ อย่างนี้ อารัมมณูปนิสสยปัจจัยเหมือนกับอารัมมณาธิปติปัจจัย (หมายเอาองค์ธรรมเหมือนกัน แต่ลักษณะการเกื้อหนุนของปัจจัยนั้นแตกต่างกัน) ส่วนอนันตรูปนิสสยปัจจัยก็คล้ายกับอนันตรปัจจัย จะแตกต่างกันตรงที่อนันตร-

ปัจจัยนั้นสามารถเกื้อหนุนเฉพาะแก่ธรรมที่เป็นสภาคะกับตนและเกิดถัดจากตนเท่านั้น ส่วนอนันตรูปนิสสยปัจจัยสามารถเป็นปัจจัยเกื้อหนุนได้ในฐานะที่มีกำลังแรงส่งที่ค่อนข้างจะรุนแรงกว่า

ส่วนปกตูปนิสสยปัจจัยเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นต่างหากตามสภาพของตน ไม่ระคน

กับอนันตรปัจจัยและอารัมมณปัจจัย ได้แก่ สภาวธรรมที่เกิดภายใน มีศรัทธา ศีล เป็นต้น และธรรมภายนอก มีอุตุ โภชนะ บุคคล เสนาสนะ เป็นต้น

อุปนิสสยปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย หมายถึง จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ และบัญญัติบางอย่าง เป็นพลวปัจจัย พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า ตามนัยแห่งมหาปัฏฐาน รูป ๒๘ ไม่เป็นปกตูปนิสสยปัจจัย แต่ถ้าตามนัยพระสูตร แม้แต่รูปก็เป็นปกตูปนิสสยปัจจัยได้

๒. ปัจจยุปบัน หมายถึง จิต เจตสิกทั้งหมดที่เป็นไปในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาล

๓. ปัจจนีกะ หมายถึง จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป

อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป

ปกตูปนิสสยปัจจัยนี้มีขอบเขตกว้างขวางมากดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “สภาวธรรม ใดที่ไม่สามารถนับเข้าในปัจจัยอื่น ๆ ได้ ให้ถือว่าสภาวธรรมนั้นเป็นปกตูปนิสสย-ปัจจัย? ด้วยเหตุนี้ อาจารย์ทั้งหลายจึงนิยมเรียกปัจจัยนี้ว่า มหาปเทสปัจจัย

อุปนิสสยปัจจัยนี้เป็นไปได้ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล และยังเป็นไปในกาลทั้งสามคือ ปัจจุบัน อดีต อนาคตก็มี และพ้นจากกาลทั้งสามก็มี ท่านจึงเรียก

ว่า เตกาลิกปัจจัย หรือ กาลวิมุตตปัจจัย

๑๐. ปุเรชาตปัจจัย

คำว่า ปุเรชาตปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดก่อน หมายถึง ปัจจัยที่เป็นรูปธรรมที่เกิดขึ้นก่อนปัจจยุปบันซึ่งเป็นนามธรรม แล้วทำอุปการะแก่ปัจจยุปบันนั้นในขณะที่ปัจจัยนี้กำลังเป็นไปอยู่

ปุเรชาตปัจจัยมี ๑๑ อย่าง คือ วัตถุปุเรชาตะ ๕ อารัมมณปุเรชาตะ ๕ และหทัยวัตถุ ๑ แต่ถ้าจำแนกโดยจำนวนหลักใหญ่ ๆ แล้ว มี ๒ อย่าง คือ

๑. วัตถุปุเรชาตปัจจัย ๒. อารัมมณปุเรชาตปัจจัย

องค์ประกอบของปุเรชาตปัจจัยนี้ ได้แก่ รูปอย่างเดียว ไม่เกี่ยวกับนาม ดังมีรายละเอียดดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ นิปผันนรูป ๑๘ ที่เป็นปัจจุบัน

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ กามาวจรจิต ๕๔ เจตสิก ๕๐ (เว้นอภิญญา ๒ คือ ทิพพจักขุ ทิพพโสตะ หรืออิทธิวิธิ และอัปปมัญญา) ของบุคคลผู้เกิดในปัญจโวการภูมิ

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ สภาวธรรมเหล่านี้คือ จิต ๗๖ ดวง (เว้นทวิปัญจ-วิญญาณ ๑๐ และมโนธาตุ ๓) เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป ซึ่งทำหน้าที่เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัย และที่กำลังอยู่ในช่วงที่มิได้ทำหน้าที่เป็นอารัมมณปุเรชาตปัจจัย

๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย

คำว่า ปัจฉาชาตปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเกิดทีหลัง หมายถึง นามธรรมที่ทำอุปการะแก่รูปธรรมที่อุบัติขึ้นก่อน อุปมาเหมือนความปรารถนาหรือความหวังจะได้อาหารของลูกนกแร้งที่ยังไม่เคยลิ้มรสอาหารมาก่อน ความปรารถนานั้นสามารถเป็นปัจจัยส่งเสริมให้ร่างกายของลูกนกแร้ง (ซึ่งเกิดขึ้นก่อนความหวังนั้น) แข็งแกร่งขึ้นฉันใด นามธรรมในปัจฉาชาตปัจจัยนี้ก็ฉันนั้น

ปัจฉาชาตปัจจัยนี้ย่อมเป็นไปในปวัตติกาลและในปัจจุบันกาลเท่านั้น ดังนั้น ถึงแม้ว่าปัจจัยนี้จะได้ชื่อว่า ปัจฉาชาตะ (เกิดทีหลัง) แต่ก็มิได้หมายความว่า เป็นปัจจัยในอนาคตซึ่งยังไม่ได้อุบัติ แต่แท้ที่จริงแล้ว ตัวปัจจัยจะต้องมีปรากฏอยู่แล้วเท่านั้น จึงจะสามารถเป็นปัจจัยอุปการะแก่ธรรมอื่นได้

ปัจจัยที่จัดอยู่ในประเภทของปัจฉาชาตปัจจัย มี ๓ อย่าง (รวมทั้งตัวปัจฉา-ชาตปัจจัยด้วย) คือ

๑. ปัจฉาชาตปัจจัย ๒. ปัจฉาชาตัตถิปัจจัย

๓. ปัจฉาชาตอวิคตปัจจัย

ปัจฉาชาตปัจจัยสามารถมีได้เฉพาะในปัญจโวการภูมิเท่านั้น ส่วนองค์ประกอบ ของปัจฉาชาตปัจจัยนี้ มีดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ นามธรรมในปัญจโวการภูมิ กล่าวคือ จิต ๘๕ ไม่นับ

อรูปวิปากจิต ๔ นับแต่ปฐมภวังคจิต เป็นต้น ซึ่งเป็นจิตที่เกิดขึ้นภายหลัง จิตเหล่านี้ชื่อว่าเป็นปัจฉาชาตปัจจัย

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ เอกชกาย (รูปที่เกิดเพราะกรรมเท่านั้น) ทวิชกาย (รูป ที่เกิดเพราะกรรมและอุตุ) ติชกาย (รูปที่เกิดเพราะกรรม อุตุ และจิต) จตุชกาย (รูปที่เกิดเพราะกรรม จิต อุตุ และอาหาร) ที่อุบัติพร้อมจิตมีปฏิสนธิจิต เป็นต้น ซึ่งอุบัติขึ้นก่อนนามธรรมฝ่ายปัจจัย และต้องเป็น

รูปธรรมที่ดำรงอยู่ในฐิติขณะด้วย

อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ รูปเหล่านี้ คือ เอกสมุฏฐานิกกาย ทวิ-

สมุฏฐานิกกาย ติสมุฏฐานิกกาย จตุสมุฏฐานิกกาย ที่อุบัติพร้อมจิตมีปฏิสนธิจิตเป็นต้น ซึ่งอุบัติขึ้นก่อนนามธรรมฝ่ายปัจจัย และต้องเป็นรูปที่ดำรงอยู่ในฐิติขณะด้วย (พึงทราบว่า ในพระบาลี - อรรถกถา - ฎีกา ไม่มีการแสดงเอกสมุฏฐานิกกายและทวิสมุฏฐานิกกายไว้โดยตรง)

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ จิต เจตสิก จิตตชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

๑๒. อาเสวนปัจจัย

คำว่า อาเสวนปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเสพบ่อย ๆ หมายถึง สภาวธรรมที่สามารถทำอุปการะช่วยเหลือสภาวธรรมทั้งหลายที่จะเกิดขึ้น ถัดจากตน ให้มีสภาพ

เหมือนกับตน ด้วยวิธีการเสพหรือฝึกฝนอยู่เนือง ๆ ทั้งนี้เพื่อ เป็นการสร้างพลังและความเคยชิน ให้แก่สภาวธรรมที่จะเกิดถัดจากตน เปรียบเหมือน กับการเล่าเรียนคัมภีร์ ถ้าได้เล่าเรียนคัมภีร์ชั้นพื้นฐานจนคล่องขึ้นใจแล้ว คัมภีร์ชั้นพื้นฐานนี้ก็จะเป็นอุปการะแก่คัมภีร์ชั้นต่อ ๆ ไปได้เป็นอย่างดี

ในอรรถกถาของคัมภีร์ปัฏฐานท่านจำแนกอาเสวนปัจจัยด้วยองค์ธรรม ๓ อย่าง คือ (๑) กุศลชวนจิต (๒) อกุศลชวนจิต (๓) กิริยาชวนจิต แต่มีอาจารย์บางท่าน กล่าวว่ามี ๔ อย่างโดยเพิ่มผลชวนจิตเข้ามาอีก ๑ อย่าง

อาเสวนปัจจัยนี้เป็นไปในปวัตติกาลและในอดีตกาลเท่านั้น นอกจากนี้ยังเป็น ปัจจัยที่จัดอยู่ในประเภทของอนันตรปัจจัยสามารถเกิดได้ในภพภูมิทั้งหมด เว้น เอกโวการภูมิ การที่จะเข้าใจระบบการทำงานของอาเสวนปัจจัยได้นั้น จะต้องมีความรู้เรื่องวิถีจิตเป็นอย่างดี

อาเสวนปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ ชวนจิตที่เป็นฝ่ายโลกิยะ ๔๗ เจตสิก ๕๒ (เว้นชวนจิตดวงสุดท้าย) อีกนัยหนึ่ง (เป็นนัยของคัมภีร์ปัฏฐานสารวิภาวนี) ได้แก่ ชวนจิต ๕๕ (เว้นชวนจิตดวงสุดท้าย) เจตสิก ๕๒

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ ชวนจิต ๕๑ (เว้นปฐมชวนจิตและผลชวนจิต ๔) เจตสิก ๕๒ อีกนัยหนึ่ง (เป็นนัยของคัมภีร์ปัฏฐานสารวิภาวนี) ได้แก่ ชวนจิต ๕๕ (เว้นปฐมชวนจิต) เจตสิก ๕๒

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ ปฐมชวนจิตของกามชวนวิถี ชวนอาวัชชนจิต ๒

วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๕๒ ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

อนึ่ง อาเสวนปัจจัยนี้ย่อมเป็นไปในปวัตติกาลและในอดีตกาลเท่านั้น (หมาย ความว่าภายหลังจากที่ดับแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถเป็นปัจจัยแก่ธรรมอื่นได้) นอกจากนี้ ท่านจัดให้อยู่ในประเภทอนันตรปัจจัย เป็นไปได้ในภูมิทั้งหมด ยกเว้น เอกโวการภูมิ

๑๓. กัมมปัจจัย

คำว่า กัมมปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นกรรม หมายถึง เจตนา คือ สภาวธรรมที่เป็นผู้บงการให้จิตทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เรียก เจตนาว่ากัมมปัจจัย เพราะสามารถช่วยเหลือเกื้อกูลการทำงานของสัมปยุตตธรรม ให้สำเร็จไปด้วยดี

กัมมปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ

๑. นานาขณิกกัมมปัจจัย๒. สหชาตกัมมปัจจัย

นานาขณิกกัมมปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนา ที่เป็นอดีต ๓๓ ดวง

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ วิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ปฏิสนธิกัมมชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป

สหชาตกัมมปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ เจตนาเจกสิกที่ประกอบในจิตทั้ง ๘๙ ดวง

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ จิต ๘๙ เจตกสิก ๕๑ (เว้นเจตนาเจตสิก) จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ประกอบในจิตทั้ง ๘๙ ดวง พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

๑๔. วิปากปัจจัย

คำว่า วิปากปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นวิบาก หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นผลของกรรม อุบัติขึ้นตามอำนาจแห่งกรรมโดยปราศจาก ความพยายามของผู้กระทำ

วิบากนี้ทำหน้าที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้สภาวธรรมที่เกิดขึ้นโดยทำนองเดียวกัน กับตนเปรียบเสมือนลมเย็นที่พัดมากระทบบุคคลผู้อยู่ในร่มแล้วฉะนั้น

วิปากปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ นามขันธ์ที่เป็นไปในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ซึ่งประกอบด้วยวิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ที่เป็นอุปการะแก่นามขันธ์ด้วยกันและแก่จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ นามขันธ์ ซึ่งประกอบด้วยวิปากจิต ๓๖ เจตสิก ๓๘ ได้รับอุปการะจากนามขันธ์กลุ่มเดียวกัน ซึ่งทำหน้าที่เป็นปัจจัย นอกจากนามขันธ์แล้วยังมีจิตตชรูป (เว้นวิญญัตติรูป ๒) ปฏิสนธิกัมมชรูป ตามสมควร

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ กุศลจิต ๒๑ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๒๐ เจตสิก ๒๕ จิตตชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป

อนึ่ง ความเป็นปัจจัยก็ดี ปัจจยุปบันก็ดี ปัจจนีกะก็ดี พึงทราบโดยนัยสังเขป

ว่า ท่านได้แบ่งนามขันธ์ ๔ ออกเป็น ๑๕ ครั้ง คือ เอกกะ ๔ ครั้ง ติกะ ๔ ครั้ง ทุกะ ๖ ครั้ง จตุกกะ ๑ ครั้ง ดังนี้

เอกกะ ๔ ครั้ง ประกอบด้วย

เวทนา ๑ ครั้ง

สัญญา ๑ ครั้ง

สังขาร ๑ ครั้ง

วิญญาณ ๑ ครั้ง

ติกะ ๔ ครั้ง ประกอบด้วย

เวทนา สัญญา สังขาร ๑ ครั้ง

สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ครั้ง

สังขาร วิญญาณ เวทนา ๑ ครั้ง
วิญญาณ เวทนา สัญญา ๑ ครั้ง
ทุกะ ๖ ครั้ง ประกอบด้วย
เวทนา สัญญา ๑ ครั้ง
เวทนา สังขาร ๑ ครั้ง
เวทนา วิญญาณ ๑ ครั้ง
สัญญา สังขาร ๑ ครั้ง
สัญญา วิญญาณ ๑ ครั้ง
สังขาร วิญญาณ ๑ ครั้ง
จตุกกะ ๑ ครั้ง ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
ในเอกกะ ๔ ครั้งนั้น ได้มีการแยกทำอุปการะแก่กันและกัน ดังนี้
๑. เวทนาเป็นปัจจัยแก่สัญญา สังขาร และวิญญาณ
๒. สัญญาเป็นปัจจัยแก่สังขาร วิญญาณ และเวทนา
๓. สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ เวทนา และสัญญา
๔. วิญญาณเป็นปัจจัยแก่เวทนา สัญญา และสังขาร
ในติกะ ๔ ครั้งนั้น ได้มีการแยกทำอุปการะแก่กันและกัน ดังนี้
๑. เวทนา สัญญา สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ
๒. สัญญาเป็นปัจจัยแก่สังขาร วิญญาณ และเวทนา
๓. สังขาร วิญญาณ และเวทนาเป็นปัจจัยแก่สัญญา
๔. วิญญาณ เวทนา และสัญญาเป็นปัจจัยแก่สังขาร
ในทุกะ ๖ ครั้งนั้น ได้มีการแยกทำอุปการะแก่กันและกัน ดังนี้
๑. เวทนา สัญญาเป็นปัจจัยแก่สังขาร วิญญาณ
๒. เวทนา สังขารเป็นปัจจัยแก่สัญญา วิญญาณ
๓. เวทนา วิญญาณเป็นปัจจัยแก่สัญญา สังขาร
๔. สัญญา สังขารเป็นปัจจัยแก่เวทนา วิญญาณ
๕. สัญญา วิญญาณเป็นปัจจัยแก่เวทนา สังขาร
๖. สังขาร วิญญาณเป็นปัจจัยแก่เวทนา สัญญา

๑๕. อาหารปัจจัย

คำว่า อาหารปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอาหาร หมายถึง อาหาร ๔ อย่าง คือ

๑. กวฬิงการาหาร ๒. ผัสสาหาร
๓. มโนสัญเจตนาหาร ๔. วิญญาณาหาร

ธรรมทั้ง ๔ อย่างนี้ มีความสามารถในการสร้างและหล่อเลี้ยงนามธรรมและ รูปธรรมให้มีชีวิตเป็นอยู่ได้ เช่น กวฬิงการาหารหล่อเลี้ยงโอชัฏฐมกรูป ผัสสาหาร หล่อเลี้ยงเวทนา ๓ อย่าง มโนสัญเจตนาหารกล่าวคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมนำมาซึ่งปฏิสนธิในภพภูมิทั้งสาม วิญญาณาหารกล่าวคือปฏิสนธิวิญญาณ หล่อเลี้ยงนามรูปที่เป็นสหชาติ

อาหารปัจจัยแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. รูปอาหารปัจจัย ๒. นามอาหารปัจจัย

รูปอาหารปัจจัยมีองค์ประกอบดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ จตุสมุฏฐานิกโอชารูป ที่เป็นปัจจัยแก่จตุสมุฏฐานิกรูปซึ่งเป็นไปในกลาปเดียวกันและต่างกัน

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ จตุสมุฏฐานิกรูปที่เป็นไปในกลาปเดียวกันและต่างกัน ยกเว้นโอชารูปที่เป็นไปในกลาปเดียวกัน

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ จิต ๒๙ เจตสิก ๕๒ พาหิรรูป

นามอาหารปัจจัยมีองค์ประกอบดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ นามอาหาร ๓ ชนิด คือ ผัสสะ เจตนา และวิญญาณ

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ จิต ๒๙ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ พาหิรรูป อาหารชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติ- กัมมชรูป

ในอรรถกถา นอกจากจะแบ่งอาหารปัจจัยเป็น ๔ อย่างแล้ว ท่านยังแบ่งนามอาหารไว้โดยชาติ ๔ ชาติ คือ กุศลชาติ อกุศลชาติ วิปากชาติ และกิริยาชาติ และยังแบ่งโดยภูมิ ๔ ภูมิอีก คือ นามอาหารที่เป็นฝ่ายกุศลชาติ มี ๔ ภูมิ

ที่เป็นฝ่ายอกุศลชาติ มี ๑ ภูมิ ที่เป็นฝ่ายวิปากชาติมี ๔ ภูมิ ที่เป็นฝ่ายกิริยา

มี ๓ ภูมิ

ส่วนกวฬิงการาหารเป็นอัพยากฤตโดยชาติ เป็นกามาวจรโดยภูมิ

๑๖. อินทรีียปัจจัย

คำว่า อินทรียปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอินทรีย์ หมายถึงสภาวธรรมที่เป็นใหญ่ นำหน้าธรรมอื่น สภาวธรรมนี้เป็นปัจจัยแก่ธรรม อื่นโดยการเป็นผู้นำ โดยทั่วไปท่านจำแนกไว้ ๒๒ อย่าง (ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ท่านเรียงลำดับแห่งอินทรีย์ไว้แตกต่างไปจากพระบาลีอินทรียมกเล็กน้อย) และ

ถึงแม้ว่าอินทรีย์จะมี ๒๒ อย่าง แต่ที่ทำหน้าที่เป็นปัจจัยมีเพียง ๒๐ อย่างเท่านั้น

คือ เว้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ (อภิ.อ. ๓/๑๖/๔๓๓) ส่วนสาเหตุที่เว้นอินทรีย์

ทั้ง ๒ อย่างนี้ เพราะว่าอินทรีย์ดังกล่าวไม่สามารถเป็นปัจจัยช่วยให้การสนับสนุนแก่เพศหญิงและเพศชายได้ เช่น ในเวลาที่น้ำกลละเริ่มก่อตัว เพราะในขณะนั้นแต่ละเพศยังไม่ปรากฏเลย ดังนั้น อินทรีย์ทั้ง ๒ อย่างนี้จึงไม่อาจที่จะทำหน้าที่เป็น ปัจจัยแก่สภาวธรรมอื่น ๆ เลย

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้อินทรีย์ทั้ง ๒ อย่างนี้จะมิใช่ปัจจัย แต่ก็มิได้หมายความว่า

ทั้งอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์จะหมดสิทธิ์เป็นปัจจัยในปัฏฐานโดยประการทั้งปวง เพราะว่าอินทรีย์ทั้ง ๒ อย่างนี้ยังสามารถทำหน้าที่เป็นปกตูปนิสสยปัจจัยแก่สภาว-ธรรมเหล่าอื่นตามนัยแห่งสุตตันตะได้อยู่ เพราะฉะนั้นจึงยังเป็นธรรมที่จัดอยู่ภายในปัจจยธรรมเหมือนกัน

ท่านจำแนกอินทรียปัจจัยไว้ ๓ อย่างคือ

๑. ปุเรชาตินทรียปัจจัย ๒. รูปชีวิตินทรียปัจจัย

๓. สหชาตินทรียปัจจัย

ปุเรชาตินทรียปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ จักขุวัตถุ โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ และกายวัตถุ ที่จัดอยู่ในประเภทมัชฌิมายุกะซึ่งอุบัติขึ้นพร้อมอตีตภวังค์ดวงแรก

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ จิต ๗๙ (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐) เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตต- กัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

สหชาตินทรียปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ องค์ธรรมของอินทรีย์ที่เป็นฝ่ายนามธรรม ๘ อย่าง คือ ชีวิต จิต เวทนา สัทธา วีริยะ สติ เอกัคคตาและปัญญา

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

อินทรียปัจจัยนี้เป็นไปได้ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล และยังเป็นไปได้ใน

อดีต ปัจจุบัน และอนาคต นอกจากนี้ยังเป็นไปได้ในภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิด้วย

๑๗. ฌานปัจจัย

คำว่า ฌาน หมายถึง กลุ่มสภาวธรรมที่ทำหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่เป็นกสิณ เป็นต้น ฌานแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อารัมมณูปนิชฌาน หมายถึง ฌานที่ดิ่งเข้าถึงอารมณ์มีกสิณ เป็นต้น เป็นชื่อของสมาบัติ ๘

๒. ลักขณูปนิชฌาน หมายถึง ฌานที่ดิ่งเข้าถึงสามัญญลักษณะ ๓ ประการ เป็นชื่อของวิปัสสนาจิตและมรรคจิต อีกอย่างหนึ่ง หมายถึง ผลจิตซึ่ง เป็นธรรมที่เข้าถึงลักษณะอันแท้จริงของนิพพาน (อภิ.อ. ๑/๑๖๐/๒๑๙)

คำว่า ฌานปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นฌาน คือ สามารถให้อุปการะแก่สภาวธรรมเหล่าอื่นในลักษณะที่เป็นผู้เพ่งอารมณ์โดยองค์ธรรม ฌานปัจจัยนี้หมายถึงธรรมที่เป็นองค์ฌาน ๗ อย่าง (อภิ.อ. ๓/๑๗/๔๓๕) แต่ว่าในการแสดงองค์ธรรมของปัจจัยจริง ๆ ท่านกล่าวถึงองค์ฌานว่ามี ๕ อย่างเท่านั้น เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะท่านมิได้แยกโสมนัสสเวทนา

โทมนัสสเวทนา และอุเบกขา-เวทนาออกจากกัน แต่กล่าวรวมเป็นธรรมเดียวกัน คือ เวทนาอย่างเดียว

ฌานปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ องค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา และเวทนา ที่อุบัติขึ้นในจิตทั้งหมด ยกเว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

อนึ่ง ฌานปัจจัยนี้เป็นไปได้ทั้งปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล แต่เป็นไปได้ในปัจจุบันกาลเท่านั้น เป็นปัจจัยในประเภทสหชาตปัจจัย ส่วนในเรื่องของภูมินั้น ฌานปัจจัยสามารถเป็นไปได้ในภูมิทั้งหมด ยกเว้นเอกโวการภูมิ

เนื่องจากฌานปัจจัยนี้เป็นปัจจัยประเภทสหชาตที่เกิดขึ้นในปัจจุบันของขณะจิต จึงจะสามารถทำหน้าที่เป็นอุปการะแก่รูปธรรมและนามธรรมที่เกิดพร้อมกับตนได้ โดยแยกกันปฏิบัติหน้าที่ ดังนี้

๑. วิตก ทำหน้าที่เป็นปัจจัยแก่สวิตักกจิต ๕๕ สัมปยุตตขันธ์ (เจตสิก ที่สัมปยุต) จิตตชรูป และปฏิสนธิกัมมชรูป

๒. วิจาร ทำหน้าที่เป็นปัจจัยแก่สวิจารจิต ๖๖ สัมปยุตตขันธ์ จิตตชรูป และปฏิสนธิกัมมชรูป

๓. ปีติ ทำหน้าที่เป็นปัจจัยแก่ปีติสหคตจิต ๕๕ สัมปยุตตขันธ์ จิตตชรูป และปฏิสนธิกัมมชรูป

๔. เอกัคคตา ทำหน้าที่เป็นปัจจัยแก่จิตทั้งหมด (เว้นอวิริยจิต ๑๖ และ วิจิกิจฉา ๑) สัมปยุตตขันธ์ จิตตชรูป และปฏิสนธิกัมมชรูป

๕. เวทนา ทำหน้าที่เป็นปัจจัยแก่จิตทั้งหมด (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐) สัมปยุตตขันธ์ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป

๑๘. มัคคปัจจัย

คำว่า มรรค หมายถึง สภาวธรรมที่แสวงหาพระนิพพาน หรือ สภาวธรรม ที่กำจัดกิเลสแล้วเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน หรือ สภาวธรรมที่บุคคลผู้ปรารถนาพระนิพพานควรแสวงหา

คำว่า มัคคปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นมรรค หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นปัจจัยให้ถึงพระนิพพาน สุคติภพ และทุคคติภพ ได้แก่ องค์มรรค ๑๒ คือ

๑. ปัญญา ๒. วิตก
๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ ๖. วิริยะ

๗. สติ ๘. เอกัคคตา

๙. มิจฉาทิฏฐิ ๑๐. มิจฉาวาจา

๑๑. มิจฉากัมมันตะ ๑๒. มิจฉาอาชีวะ

องค์มรรคเหล่านี้เป็นเจตสิกที่อุบัติในจิตทั้งหมดนอกจากอเหตุกจิต

แต่มูลฎีกาแห่งปัฏฐานกล่าวว่า องค์มรรคฝ่ายอกุศล (คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ และมิจฉาอาชีวะ)นั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในพระสูตรในฐานะ ที่เป็น มิจฉามัคคังคะ มิได้ทรงแสดงว่าเป็นมัคคปัจจัย

ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะได้กล่าวถึงมัคคังคะแตกต่างไปจากที่อรรถกถาของ คัมภีร์ปัฏฐานกล่าวไว้ ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าองค์มรรคจะมี ๑๒ ประการ แต่ตัวองค์ธรรมจริง ๆ แล้วนับได้ ๙ ประการ โดยนับองค์ธรรมของสัมมาสังกัปปะกับมิจฉาสังกัปปะเป็นองค์ธรรมเดียวกันคือวิตก และองค์ธรรมของสัมมาวายามะกับมิจฉาวายามะเป็นองค์ธรรมเดียวกันคือวีริยะ

มัคคปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ องค์ธรรมขององค์มรรค อันมีปัญญา วิตก สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ วีริยะ สติ เอกัคคตาและทิฏฐิ ซึ่งเป็นสภาวธรรมที่ประกอบในสเหตุกจิต ๗๑

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ สเหตุกจิต ๗๑ เจตสิก ๕๒ สเหตุกจิตตชรูป

สเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ อเหตุกจิต ๑๘ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (ยกเว้นฉันทะ) อเหตุกจิตตชรูป อเหตุกปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

มัคคปัจจัยนี้เป็นไปในกาลทั้งสอง คือ ปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล และเป็นไปในปัจจุบันกาลอย่างเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น ปัจจุบันจะสามารถทำหน้าที่ได้ก็เฉพาะในขณะที่ตนกำลังเป็นไปอยู่เท่านั้น มัคคปัจจัยนี้ย่อมเป็นไปในภูมิทั้งหมด ยกเว้นเอกโวการภูมิ

๑๙. สัมปยุตตปัจจัย

คำว่า สัมปยุตตะ หมายถึง สภาวธรรมที่ประกอบด้วยคุณลักษณะ ๔ อย่าง คือ เอกุปปาทะ (อุบัติขึ้นพร้อมกัน) เอกนิโรธะ (ดับพร้อมกัน) เอกาลัมพนะ (รับอารมณ์อย่างเดียวกัน) และเอกวัตถุกะ (มีฐานที่ตั้งอย่างเดียวกัน) ลักษณะ ๔ อย่างที่กล่าวมานี้ท่านเรียกว่า สัมปโยคลักษณะ สัมปยุตตธรรมเหล่านี้แลชื่อว่า

ปัจจัย

คำว่า สัมปยุตตปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการประกอบ คือ สามารถทำอุปการะแก่ธรรมที่ประกอบกับตนด้วยอำนาจของสัมปโยค- ลักษณะ ๔ ประการ ประดุจอาหาร ๔ ชนิด คือ นม เนย น้ำผึ้ง และน้ำตาล ซึ่งต่างก็ชูรสให้กันและกัน

สัมปยุตตปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ จิต เจตสิกทั้งหมด ทั้งที่เป็นไปในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาล โดยเป็นปัจจัยให้กันและกัน

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ จิต เจตสิกทั้งหมด ทั้งที่เป็นไปในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาล

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป ปวัตติกัมมชรูป

สัมปยุตตปัจจัยนี้เป็นไปได้ทั้งในช่วงปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล แต่เป็นไปได้เฉพาะในปัจจุบันกาล และจัดอยู่ในประเภทสหชาตปัจจัย สามารถเป็นไปในภูมิทั้งหมด ยกเว้นเอกโวการภูมิ

๒๐. วิปปยุตตปัจจัย

คำว่า วิปปยุตตปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการไม่ประกอบ หมายถึง วัตถุรูป ๖ จิต และเจตสิก เพราะสามารถช่วยอุปการะสภาวธรรมเหล่าอื่นที่เป็นวิปปยุตตธรรมกับตน เช่น รูปธรรมกล่าวคือ วัตถุรูป ๖ เป็นปัจจัยแก่จิตเจตสิกอันเป็นนามธรรมซึ่งถือว่าเป็นวิปปยุตกับรูปธรรม หรือเช่น นามธรรม กล่าวคือจิตเจตสิกเป็นปัจจัยแก่จิตตชรูปและปฏิสนธิกัมมชรูป

วิปปยุตตปัจจัยนี้มี ๓ อย่าง คือ

๑. สหชาตวิปปยุตตปัจจัย ๒. ปุเรชาตวิปปยุตตปัจจัย

๓. ปัจฉาชาตวิปปยุตตปัจจัย

สหชาตวิปปยุตตปัจจัยมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. ปัจจัย ได้แก่ จิตต่าง ๆ (เว้นอรูปวิปากจิต ๔) ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ และจุติจิตของพระอรหันต์ เจตสิกทั้งหมด ทั้งที่เป็นไปในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ปัญจโวการภูมิ รวมทั้งปัญจโวการปฏิสนธิ และรูปธรรมกล่าวคือหทัยวัตถุซึ่งเป็นปัจจัยแก่กันและกัน

๒. ปัจจยุปบัน ได้แก่ จิตตชรูป ปฏิสนธิกัมมชรูป หทัยวัตถุ และปัญจ-

โวการปฏิสนธิ

๓. ปัจจนีกะ ได้แก่ จิตทั้งหมด เจตสิกทั้งหมด พาหิรรูป อาหารชรูป อุตุชรูป อสัญญสัตตกัมมชรูป และปวัตติกัมมชรูป

ส่วนปุเรชาตวิปปยุตตปัจจัย ท่านจำแนกไว้อย่างเดียวกับปุเรชาตนิสสยปัจจัย และจำแนกปัจฉาชาตวิปปยุตตปัจจัย เหมือนกับปัจฉาชาตปัจจัยทุกประการ

๒๑. อัตถิปัจจัย

คำว่า อัตถิปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่ยังมีอยู่ หมายถึง สภาวธรรมที่กำลังปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบัน และสามารถเป็นปัจจัยแก่ธรรมอื่น ๆ

อัตถิปัจจัยนี้ มี ๕ อย่าง คือ

๑. สหชาตัตถิปัจจัย ๒. ปุเรชาตัตถิปัจจัย

๓. ปัจฉาชาตัตถิปัจจัย ๔. อาหารัตถิปัจจัย

๕. อินทรียัตถิปัจจัย

สหชาตัตถิปัจจัยเหมือนกับสหชาตปัจจัย ปุเรชาตัตถิปัจจัยเหมือนกับปุเรชาต-ปัจจัย ปัจฉาชาตัตถิปัจจัยเหมือนกับปัจฉาชาตปัจจัย อาหารัตถิปัจจัยเหมือนกับรูปอาหารปัจจัย และอินทรียัตถิปัจจัยเหมือนกับรูปชีวิตินทรียปัจจัย

อาจารย์บางท่านแยกปุเรชาตัตถิปัจจัยออกเป็น ๓ อย่าง คือ วัตถุปุเรชาตัตถิ-ปัจจัย เหมือนกับวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัย วัตถารัมมณปุเรชาตัตถิปัจจัยเหมือนกับวัตถารัมมณปุเรชาตนิสสัยปัจจัย และอารัมมณปุเรชาตัตถิปัจจัยเหมือนกับ

อารัมมณปุเรชาตปัจจัย

องค์ธรรมที่ท่านจัดเป็นอัตถิปัจจัย ได้แก่ ขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบัน หมาย ความว่าเป็นขันธ์ที่กำลังดำเนินอยู่ในช่วงของขณะทั้ง ๓ ขณะ ดังนั้น นิพพานซึ่งเป็นธรรมที่พ้นจากกาล จึงไม่นับเข้าในอัตถิปัจจัยด้วย นอกจากนี้ อัตถิปัจจัยยังสามารถเป็นไปได้ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล และเป็นไปได้ในภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ

๒๒. นัตถิปัจจัย

คำว่า นัตถิปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นภาวะที่

ไม่มีอยู่ หมายถึง นามธรรมที่ดับไปแล้ว เพราะสามารถเปิดโอกาสให้ธรรมอื่นเข้ามาแทนที่ได้ ประดุจการดับของแสงเทียนที่เปิดโอกาสให้ความมืดเข้ามา

นัตถิปัจจัยมีกระบวนการของความเป็นปัจจัยและปัจจยุปบันเหมือนกับอนันตร-ปัจจัยทุกประการ ยกเว้นแต่บทพระบาลีและชื่อของปัจจัยเท่านั้นที่แตกต่างกัน

นัตถิปัจจัยเป็นไปได้ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล แต่เป็นได้เพียงอดีตกาลเท่านั้น ส่วนภูมินั้นเป็นไปได้ในภูมิทั้งหมด (เว้นเอกโวการภูมิ)

๒๓. วิคตปัจจัย

คำว่า วิคตปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความปราศจากไป หมายถึง นามธรรมที่เป็นนัตถิปัจจัยนั่นเอง เพราะเป็นปัจจัยที่เปิดโอกาสให้สภาว-ธรรมเหล่าอื่นเกิดขึ้นภายหลังที่ตนดับลง ประดุจการอัสดงของดวงอาทิตย์ที่เปิดโอกาสให้แสงจันทร์ปรากฏขึ้น

อนึ่ง ระหว่างนัตถิปัจจัยกับวิคตปัจจัยจะต่างกันก็เฉพาะศัพท์เท่านั้น ส่วนความหมายเหมือนกันทุกประการ ดังนั้น วิคตปัจจัยจึงมีองค์ธรรมของปัจจัยและปัจจยุปบันเหมือนกับนัตถิปัจจัย

๒๔. อวิคตปัจจัย

คำว่า อวิคตปัจจัย แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความไม่ปราศจากไป หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นอัตถิปัจจัยนั่นเอง เพราะเป็นปัจจัยที่มีปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบัน ดุจความมีอยู่

ของน้ำในมหาสมุทร ซึ่งมีประโยชน์เกื้อกูลให้สัตว์น้ำได้มีชีวิตอยู่ฉันนั้น ส่วนองค์ธรรมต่าง ๆ เหมือนกับอัตถิปัจจัยทุกประการ

ข้อสังเกต

หลักการขั้นพื้นฐาน

การที่จะรู้ว่าสภาวธรรมใดเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมใดนั้นผู้ศึกษาจำเป็นต้องเข้าใจหลักการขั้นพื้นฐาน ๔ อย่าง คือ

๑. จะต้องเข้าใจว่า ปัจจัยนั้น ๆ จัดอยู่ในกลุ่มใด

๒. จะต้องรู้ภูมิของปัจจัยนั้น ๆ

๓. จะต้องรู้ปัจจยุปบันที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยนั้น ๆ

๔. จะต้องรู้กาลเวลาเป็นที่อุบัติของปัจจัยนั้น ๆ

การยกปัจจัยขึ้นแสดง

เนื่องจากสภาวธรรมหนึ่ง ๆ สามารถทำหน้าที่เป็นปัจจัยได้หลายปัจจัย เพราะฉะนั้น จึงมีการนำเอาชื่อของปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งเห็นว่าเหมาะสมกับสภาวธรรมนั้น ๆ ออกมาแสดงพร้อมกัน ทั้งนี้เพื่อค้นหาคำตอบว่าในสภาวธรรมหนึ่ง ๆ นั้นสามารถเป็นปัจจัยอะไรได้บ้าง ในการยกปัจจัยขึ้นแสดงนี้ สิ่งสำคัญที่ควรทำความเข้าใจไว้ก่อน คือ

๑. จะต้องเข้าใจองค์ธรรมทั้งของปัจจัยและปัจจยุปบัน

๒. จะต้องเข้าใจชนิดของปัจจัยและรู้ว่าปัจจัยใดสงเคราะห์เข้าในชนิดใด

๓. จะต้องเข้าใจปัจจยสภาคะ คือ เมื่อเข้าใจชนิดของปัจจัยแล้วขั้นต่อไปจะต้องรู้ว่าปัจจัยอื่น ๆ มีปัจจัยอะไรบ้างที่สามารถเป็นสภาคะ (สงเคราะห์เป็นกลุ่มเดียวกัน)กับปัจจัยดังกล่าว

๔. จะต้องเข้าใจเรื่อง ฆฏนา (ฆฏนะ) คือ การรวมปัจจัยต่าง ๆ ที่มีคุณสมบัติพอที่จะยกขึ้นแสดงด้วยกันได้

ปัจจัยที่จะยกขึ้นแสดงด้วยกันได้นั้น จะต้องถึงพร้อมด้วยองค์ประกอบ ๓

ประการ คือ

๑. จะต้องเป็นปัจจัยประเภทเดียวกัน

๒. จะต้องเป็นสภาคะกัน

๓. ทั้งองค์ธรรมของปัจจัยและปัจจยุปบันจะต้องเสมอเท่ากัน

ประเภทของปัจจัย

๑. ปัจจัยประเภทอารมณ์ มี ๘ ปัจจัย คือ อารัมมณปัจจัย อธิปติ-ปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

๒. ปัจจัยประเภทสหชาตะ มี ๑๕ ปัจจัย โดยแบ่งเป็น ๓ ประเภท

คือ สหชาตใหญ่ ๔ สหชาตกลาง ๔ สหชาตเล็ก ๗ ดังนี้

สหชาตใหญ่ ๔ ได้แก่ สหชาตปัจจัย สหชาตนิสสยปัจจัย

สหชาตัตถิปัจจัย และสหชาตอวิคต-ปัจจัย

สหชาตกลาง ๔ ได้แก่ อัญญมัญญปัจจัย วิปากปัจจัย

สัมปยุตตปัจจัย และสหชาตวิปปยุตต-ปัจจัย

สหชาตเล็ก ๗ ได้แก่ เหตุปัจจัย สหชาตาธิปติปัจจัย สห-

ชาตกัมมปัจจัย นามอาหารปัจจัย สหชาตินทรียปัจจัย ฌานปัจจัย และมัคคปัจจัย

๓. ปัจจัยประเภทอนันตระ มี ๗ ปัจจัย คือ อนันตรปัจจัย สมนันตร-ปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย อนันตรกัมมปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย

๔. ปัจจัยประเภทอุปนิสสยะ มี ๒ ปัจจัย คือ ปกตูปนิสสยปัจจัยและ พลวนานาขณิกกัมมปัจจัย

๕. ปัจจัยประเภทปุเรชาตะ มี ๖ ปัจจัย คือ นิสสยปัจจัย ปุเรชาต- ปัจจัย อินทรียปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

๖. ปัจจัยประเภทปัจฉาชาตะ มี ๔ ปัจจัย คือ ปัจฉาชาตปัจจัย ปัจฉาชาตวิปปยุตตปัจจัย ปัจฉาชาตัตถิปัจจัย และปัจฉาชาต-อวิคตปัจจัย

๗. ปัจจัยประเภทกัมมะ มี ๑ ปัจจัย คือ พลวทุพพลนานาขณิก-กัมมปัจจัย

๘. ปัจจัยประเภทรูปอาหาระ มี ๓ ปัจจัย คือ รูปอาหารปัจจัย

รูปอาหารัตถิปัจจัย รูปอาหารอวิคตปัจจัย

๙. ปัจจัยประเภทรูปชีวิตินทรีย์ มี ๓ ปัจจัย คือ รูปชีวิตินทรียปัจจัย รูปชีวิตินทรียัตถิปัจจัย และรูปชีวิตินทรียอวิคตปัจจัย

ปัจจยสภาคะ

ปัจจยสภาคะ คือ การสงเคราะห์ปัจจัยที่มีความทัดเทียมเสมอภาคกันโดยหน้าที่ หมายความว่า ในปัจจัยทั้ง ๒๔ ชนิดนี้ สภาวธรรมในปัจจัยหนึ่ง ๆ นอก จากจะสามารถเป็นปัจจัยที่ได้ระบุไว้โดยตรงแล้ว ยังสามารถเป็นปัจจัยอื่น ๆ ได้ด้วย เช่น อโมหะ กล่าวคือ ปัญญา เป็นเหตุปัจจัย แต่ว่าอโมหะที่เป็นเหตุปัจจัยนี้ มิใช่ จะทำหน้าที่เป็นแค่เหตุปัจจัยได้เพียงอย่างเดียว แท้ที่จริงแล้ว ในขณะที่กำลังทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยอยู่นั้น ก็สามารถทำหน้าที่เป็นปัจจัยอื่น ๆ ได้อีก ๑๑ ปัจจัย คือ อธิปติปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อินทรียปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคต-ปัจจัย ปัจจัยทั้ง ๑๑ ปัจจัย ดังกล่าว ท่านเรียกว่า ปัจจัยที่เป็นสภาคะกับอโมหะ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเหตุปัจจัย อโมหะนี้เป็นเหตุที่มีจำนวนปัจจัยสภาคะมากกว่าเหตุ

อื่น ๆ (คือ อโลภะ, อโทสะ, โลภะ, โทสะ, โมหะ) ส่วนอโลภเหตุและอโทสเหตุ ควรทราบว่า ถ้าประกอบในวิปากจิต ให้ตัดอธิปติปัจจัย อินทรียปัจจัย และมัคค-ปัจจัยออก (คงเหลือปัจจยสภาคะ ๘) และถ้าประกอบในกุศลจิตและกิริยาจิต ให้ตัดวิปากปัจจัยเพิ่มอีก ๑ ปัจจัย (คงเหลือปัจจยสภาคะ ๗ เท่านั้น) แต่โลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นอกุศลเหตุนั้น ควรทราบว่า มีปัจจยสภาคะอย่างละ ๗ โดยตัด อธิปติปัจจัย อินทรียปัจจัย มัคคปัจจัย และวิปากปัจจัยออก

ที่แสดงมานี้เป็นเพียงตัวอย่างเท่านั้น ดังนั้น แม้ในปัจจัยอื่น ๆ เช่น

อารัมมณปัจจัย ก็มีลักษณะการสงเคราะห์โดยแนวเดียวกัน จะแตกต่างบ้างก็ตรงที่ชื่อปัจจัยและจำนวนของปัจจยสภาคะเท่านั้น

จำนวนของปัจจยสภาคะของแต่ละปัจจัย มีดังนี้

๑. เหตุปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๑
๒. อารัมมณปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๗
๓. อธิปติปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๕
๔. อนันตรปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๖
๕. สมนันตรปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๖
๖. สหชาตปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๗
๗. อัญญมัญญปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๗
๘. นิสสยปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๒
๙. อุปนิสสยปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๓
๑๐. ปุเรชาตปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๘
๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๓
๑๒. อาเสวนปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๕
๑๓. กัมมปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๔
๑๔. วิปากปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๗
๑๕. อาหารปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๑
๑๖. อินทรียปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๔
๑๗. ฌานปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๐
๑๘. มัคคปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๒
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๖
๒๐. วิปปยุตตปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๒
๒๑. อัตถิปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๔
๒๒. นัตถิปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๖
๒๓. วิคตปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๖
๒๔. อวิคตปัจจัย มีปัจจยสภาคะ ๑๔

ฆฏนา

การรวมปัจจัยที่เป็นสภาคะของกันและกัน เรียกว่า ฆฏนา (ฆฏนะ) จำแนก ตามปัจจัยดังนี้

๑. เหตุฆฏนา ๒๔ วาระ
๒. อารัมมณฆฏนา ๕ วาระ

๓. อธิปติฆฏนา ๓๐ วาระ
๔. อนันตรฆฏนา ๓ วาระ
๕. สมนันตรฆฏนา ๓ วาระ
๖. สหชาตฆฏนา ๑๐ วาระ
๗. อัญญมัญญฆฏนา ๖ วาระ
๘. นิสสยฆฏนา ๒๐ วาระ
๙. อุปนิสสยฆฏนา ๗ วาระ
๑๐. ปุเรชาตฆฏนา ๗ วาระ
๑๑. ปัจฉาชาตฆฏนา ๑ วาระ
๑๒. อาเสวนฆฏนา ๑ วาระ
๑๓. กัมมฆฏนา ๑๑ วาระ
๑๔. วิปากฆฏนา ๕ วาระ
๑๕. อาหารฆฏนา ๓๔ วาระ
๑๖. อินทรียฆฏนา ๗๖ วาระ
๑๗. ฌานฆฏนา ๓๖ วาระ
๑๘. มัคคฆฏนา ๕๗ วาระ
๑๙. สัมปยุตตฆฏนา ๒ วาระ
๒๐. วิปปยุตตฆฏนา ๑๓ วาระ
๒๑. อัตถิฆฏนา ๒๙ วาระ
๒๒. นัตถิฆฏนา ๓ วาระ
๒๓. วิคตฆฏนา ๓ วาระ
๒๔. อวิคตฆฏนา ๒๙ วาระ

คำอธิบายชื่อของฆฏนาบางอย่างที่ควรทราบมีดังต่อไปนี้

สามัญญฆฏนา หมายถึง ฆฏนาที่มีการรวมปัจจัยซึ่งเป็นสภาคะกันไว้โดยสามัญทั่ว ๆ ไป เช่น เหตุ ๖ อย่าง ในเหตุปัจจัย แม้ว่าเหตุเหล่านี้จะไม่สามารถเกิดขึ้นในจิตดวงเดียวพร้อมกันได้ แต่ก็สามารถนำมากล่าวรวมกันได้โดยยังมิได้ระบุลึกลงไปในรายละเอียด

อวิปากฆฏนา หมายถึง ฆฏนาที่มีการรวมปัจจัยโดยไม่มีวิปากปัจจัยปนอยู่ด้วย

สวิปากฆฏนา หมายถึง ฆฏนาที่มีการรวมปัจจัยโดยมีวิปากปัจจัยปนอยู่ด้วย

สอินทรียมัคคฆฏนา หมายถึง ฆฏนาที่มีการรวมปัจจัยโดยใส่อินทรียปัจจัยและมัคคปัจจัยเข้าไปด้วย

สาธิปติอินทรียมัคคฆฏนา หมายถึง ฆฏนาที่มีการรวมปัจจัยโดยใส่อธิปติ-ปัจจัย อินทรียปัจจัย และมัคคปัจจัยเข้าไปด้วย

ตามที่ได้แสดงมาทั้งหมดนี้เป็นเพียงเกร็ดความรู้อย่างสังเขปเท่านั้น แท้ที่จริงแล้วเนื้อหาปัฏฐานนั้นมีนัยกว้างขวางที่สุด ลุ่มลึกที่สุด โบราณาจารย์ จึงเรียกคัมภีร์นี้ว่า อนันตนยสมันตปัฏฐานมหาปกรณ์ (มหาคัมภีร์ปัฏฐานอันกว้างใหญ่ไพศาลรายล้อมด้วยนัยเป็นอนันต์) (อภิ.อ. ๓/๕๗๓, วิ.อ. ๓/๘)

จบ